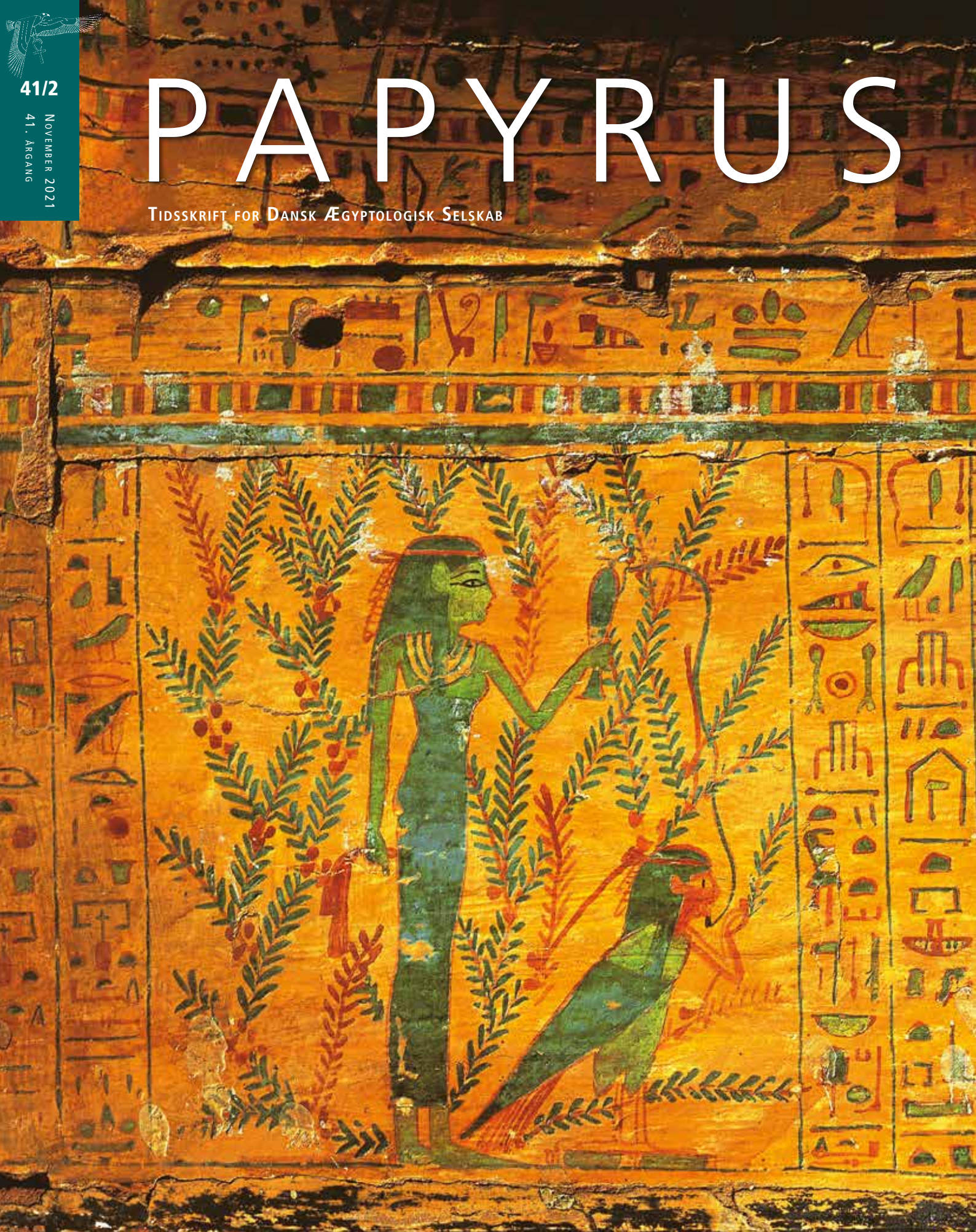

PAPYRUS

TIDSSKRIFT FOR DANSK ÆGYPTOLOGISK SELSKAB

Indhold

PAPYRUS 41. årgang, nr. 2 2021

4 Trægudinder
Lise Manniche

22 Rodin og Ægypten
Christine Horwitz Tommerup og Tine Bagh

30 Tal og tro – og vandforsyning
Paul John Frandsen

38 DÆS-seminar
Lise Manniche

40 Boganmeldelse
Tage Petersen

45 Siden sidst
Louise Alkjær

Detalje af træ-
gudinde på
shabti-skrin i
Museo Egizio,
Turin. Foto LM.

OM FORFATTERNE

Louise Alkjær, cand. mag., underviser på Folkeuniversitetet

Tine Bagh, PhD, museumsinspektør på Glyptoteket

Paul John Frandsen, mag. art., lektor emeritus på Københavns Universitet

Christine Horwitz Tommerup, museumsinspektør på Glyptoteket

Lise Manniche, mag.art., PhD, ekstern lektor emeritus på Københavns Universitet

Tage Petersen, PhD i religionshistorie

ENGLISH ABSTRACTS

Tree goddesses

Lise Manniche

To an Egyptian artist, combining disparate elements to present the visual image of a deity was second nature, and with a little help we, too, seem to accept the result quite readily. The appearance of the tree goddess as a motive, on the other hand, has provoked few comments in literature, these being mostly restricted to discussing the identity of the goddesses involved and their obvious role as providers of food and drink in the Hereafter. This article examines how the idea of a tree turned goddess was first expressed visually in the Old Kingdom; explored imaginatively during the 18th dynasty with the body of the goddess being integrated in the tree; generally simplified in the 19th dynasty; and repeated in its more static form until Graeco-Roman times.

The Egyptian collection of Auguste Rodin

Christine Horwitz Tommerup and Tine Bagh

Rodin, the sculptor (1840-1917) collected an impressive amount of ancient Greek and Egyptian antiquities, and he did so with two specific aims in mind: on the one hand he appreciated and exalted the ancient works of art for their own sakes, on the other he deconstructed them in order to re-use them as spare parts in or juxtaposed with his own works. An exhibition in the Ny Carlsberg Glyptotek in 2021 presented Rodin's interaction with Egyptian sculpture in particular, revealing an intriguing rapport between sculptors millennia apart. Rodin never visited Egypt, and his collection was built at auctions or through dealers in Paris and Cairo.

Faith and figures – and water supply

Paul John Frandsen

Shenute, abbot of the White Monastery in Upper Egypt, achieved lasting fame not only as a spiritual leader of his 4th century convent in Upper Egypt, but also as an administrator of a large number of migrants in search of a safe haven at its walls. The incident presented a logistical challenge and has prompted modern researchers to investigate the resources of the monastery and, as a follow-up, providing an assessment of the number of inhabitants of this and the neighbouring Red Monastery and the nunnery at Atripe. Having revised the available textual and archaeological evidence combined with minimum requirements for survival supplied by the WHO and data obtained during WW II, Frandsen takes a critical look at the results obtained so far.

PAPYRUS udgives af

Dansk Ægyptologisk Selskab

c/o Carsten Niebuhr Afdelingen
ToRS
Københavns Universitet Amager
Karen Blixensvej 4, bygning 10
2300 København S

Hjemmeside: www.daes.dk

DÆS e-mail: mail@daes.dk

Papyrus e-mail: lise@mannique.org

Bank: Danske Bank
1551-0007347383

Bestyrelse

Tine Bagh (formand)
Else Steenberg (sekretær)
Louise Alkjær
Diana H. Barfod (kasserer)
Paul John Frandsen
Mette Gregersen (næstformand)
Ole Herslund
Mette Holst
Merete Allen Jensen
Lise Manniche
(Papyrus-redaktør)
Elin Rand Nielsen (webmaster)

PAPYRUSredaktion

Lise Manniche (ansv.)
Louise Alkjær
Elin Rand Nielsen
Rune Nyord

Grafisk design: Merete Allen Jensen

Tryk: P.E. Offset, Varde

Papyrus udgives med støtte fra
Kulturministeriets Tidsskrift-
støtteudvalg.

Eftertryk kun tilladt med skriftlig
tilladelse fra redaktion og forfattere.

ISSN 0903-4714

Omslagsbilleder

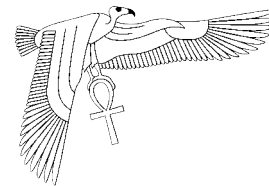
Forsiden: Detalje af trægudinde på
kiste i Glyptoteket ÆIN 1069.

Foto Ole Haupt.

Bagsiden: Kulisse til og skulptur fra
Rodin-udstillingen på Glyptoteket.

Foto LM.

Redaktionelt

Det ældste registrerede, levende træ i verden var et omkring 5000 år gammelt pinjetræ (*Pinus longaeva*), der voksede i “den nye verden” i Nevada (fældet i 1964). Det har været en lille splejs, dengang historisk tid i Ægypten tog sin begyndelse. I ørkenen langs Nilen kan man se rester af forstenede træstammer, som er mere end 30 millioner år gamle! Så langt tilbage skal vi ikke i dette nummer af Papyrus, men redaktøren vil til gengæld præsentere træer, der af en eller anden grund gjorde opmærksom på sig selv og fik mennesker til at give dem særlig status. “Hellige træer” fandtes over alt i landet, og dem er der allerede skrevet artikler om. Her gælder det træer, der blev gudinder – eller gudinder, der blev træer, i og med at deres krop var halvt træstamme, halvt kvindekrop. Dette koncept har givet kunstnerne en særlig udfordring, når de skulle visualisere det, men det mestrede de naturligvis hurtigt, selv om de med tiden foretrak en mere enkel løsning med at afbilde gudindefiguren stående foran et træ i stedet for inkorporeret i det.

I sommeren 2021 kørte der en spændende udstilling på Glyptoteket om billedhuggeren Auguste Rodin (1840-1917) og hans samling af ægyptisk kunst. Tine Bagh og Christine Horwitz Tommerup (med speciale i dansk og fransk kunst) var kuratorer, og det var nærliggende at bede dem om at skrive om emnet specielt til Papyrus. Det var interessant på udstillingen at se, hvordan Rodins egne og de ægyptiske skulpturer spillede sammen, og hvis ikke man anskaffede kataloget, er der her en mulighed for at forstå, både hvad der lå bag udstillingen som sådan og at læse om Rodins bevæggrunde for at skabe samlingen, som har hjemme i Paris.

Paul John Frandsen har netop udgivet et mammutværk om *De kristne ægyptere*, anmeldt her i bladet. Han har taget et af emnerne i bogen op: kan man beregne antallet af munke og nonner i de tre klostre nær byen Sohag i Øvreægypten, som Shenute var forstander for? Her kommer klostrenes vandforsyning ind i billedet. Brøndenes kapacitet kan udregnes og sammenholdes med arkæologiske og tekstuelle data, som igen kan relateres til moderne retningslinjer for minimumsmængde vand pr person og oplysninger fra forholdene omkring soldaternes vandrationer under 2. Verdenskrig. Det er ganske kompliceret, og resultatet kan ikke stå alene uden kommentarer, og dem leverer forfatteren i denne artikel.

Ud over den fyldige boganmeldelse byder bladet på omtale af vores internationale lørdagsseminar om Bes i september og naturligvis ‘Siden sidst’ med nyt og uddybende kommentarer fra den ægyptologiske scene.

LM

Trægudinder

Lise Manniche

I en fjern fortid, hvor klimaet var anderledes, voksede der store træer i Ægypten. Vi har endda resterne af nogle af dem i form af forstenede træer, som kan findes der, hvor der nu ligger gold ørken i Ægypten og Sudan. På tærsklen til “historisk tid”, dvs. fra omkring 3000 f.Kr., var situationen en anden, og bortset fra palmelunde, der endnu præger landskabet, var det ikke skove, der domerede. Isolerede træer var derfor bemærkelsesværdige. Det gjaldt især nær beboede områder, måske på kanten af ørkenen, hvor de voksede vildt, og hvor en indhegning og endda en bygning blev rejst for at definere en lokalitet, hvor der efterhånden var opstået en kult. De træer, der blev plantet som en del af en arkitektonisk helhed i forbindelse med templer eller gravanlæg, har næppe gjort sig fortjent til samme status, omend de blev værdsatte for deres udseende og deres skygge. I Gamle Rige kender vi navnet på en person, der var “opsynsmand med alle

træerne i Memfis”,¹ og i 20. dynasti læser vi om en park med 200 perseatræer (*š3w3bw*) i Ptahs tempel sammesteds.² Det har været et spektakulært anlæg og har udgjort en sand oase for beboerne i det daglige, men træerne har ikke haft samme aura som de hellige, enkeltstående træer.

Osiris havde en tæt forbindelse med vegetation. På eller omkring hans mange gravhøje, hvor hans spredte lemmer var begravet, rejste beplantningen sig som et symbol på hans årlige, rituelle genop-

1 B. Porter og R.L.B. Moss, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings* III², Oxford 1979, s. 761 (værket herefter forkortet til PM).

2 W. Helck, ‘200 Persea-Bäume im Ptahtempel in Memphis’, *Journal of Egyptian Archaeology* 64, 1978, s. 137-138.

Fig. 1 Osiris omsluttet af et træ i Hadrians port på Philæ. Foto LM.

Fig. 2 Guden Thoth i bavian-skikkelse for foden af et spektakulært, gammelt jujube-træ i templet i Dakka (navnet står til højre). Nilguden Hapi sørger for vandingen. Romersk. Foto LM.

standelse.³ Her kommer kunsten os til hjælp, for vi får derigennem demonstreret, hvordan ægypterne selv forestillede sig gudens miljø. I Hadrians udsmykning af portbygningen ved kajen i Philæ-templet ser vi ikke blot gudens *ba* siddende i krattet på den hellige høj bygget over graven, men også hans stående, mumieformede skikkelse omsluttet af et helt træ [fig. 1], der beskrives som “hans moder Nut, sykomoren, der skærmer ham og skal forynge hans

sjæl i sine grene”.⁴ Konceptet med guddom+træ er, som vi skal se, af langt ældre dato. Hadrian var en kultiveret kejser, og han har opsporet motivet og givet os en sen, men klassisk udgave af det.

I templet i Dakka i Nubien er det Thot, der i bavian-skikkelse sidder under et løvrigt jujube-træ (*nbs*) [fig. 2]. Men ellers er det primært gudinder, der knyttes til dyrkelsen af hellige træer, ja gudinderne selv bliver ligefrem identificeret med træerne.

Et særligt helligt træ

I lister over kendte hellige træer dominerer et træ ved navn *išd*, der efter alt at dømme er balanos,⁵ i

3 L. Manniche, ‘Osiris-grave og Osiris-mysterier’, *Papyrus* 19/1, 1999, s. 3-15. Om hellige træer i Heliopolis se S. Aufrère, ‘Les végétaux sacrés de l’Égypte ancienne d’après les listes géographiques d’Edfou et du Papyrus géographique de Tanis et les autres monographies’, i S. Aufrère (red.), *Encyclopédie religieuse de l’univers vegetal*, Montpellier 1999, s. 175-177.

4 H. Junker, *Das Götterdekret über das Abaton*, Wien 1913, s. 51-54 og fig. 18.

5 Aufrère, ‘Les végétaux sacrés’ s. 131, 135, 176; jf. kort L. Manniche, *An Ancient Egyptian Herbal*, London 1999, s. 81.

Fig. 3 Hathor mellem to balanstræer. Solen går ind i Nuts mund og fødes af hendes skød med stråler af fajanceperler. Tempelloft i Dendera. Romersk. Foto LM.

den store danske ordbog oversat som “slavedadel”. Træet var af betydning på grund af den olie ved navn *b³k*, der kunne udvindes af dets frugter, og som fandt anvendelse i salver og andre produkter. Et “prægtigt *ished*-træ” stod i Ras tempel i Heliopolis, og ifølge traditionen havde der også stået et på Osiris’ grav nær byen.⁶ Dets grene spillede en vigtig rolle under Khoiak-festen, der især i Dendera fejrede Osiris’ årlige genopstandelse. Teksterne afslører, at balanos også kan erstatte de to sykomoretræer, der stod ved himlens porte. De er afbildet på loftet i nytårskapellet, hvor de med deres bare grene adskiller sig fra “det typiske træ” [fig. 3]. Det er også på *ished*-træets blade, at Thot prenter kongens navn under kroningsceremonien. Til trods for dets ophøjede status er det dog ikke lykkedes at finde et eneste sted, hverken i tekster eller billeder, hvor nogen gudinde, ej heller Isis, udtrykkeligt er identificeret med *ished*-træet.

6 Om Osiris’ træer og andre hellige træer se P. Koemoeth, *Osiris et les arbres*, Liège 1994.

Trægudinden som motiv

Alene i den thebanske nekropol findes “trægudinden” i vægudsmykningen i over 50 grave, hvoraf seks (TT 49, 63, 93, 96, 176, 333) stammer fra midten eller slutningen af 18. dynasti (1550-1307 f.Kr.) og en enkelt (TT 279) fra det 26. dynasti.⁷ De øvrige er fra ramessidetiden (19.–20. dynasti, 1307-1070 f.Kr.). I Sakkara er der registreret omkring ni ramessidiske grave med trægudinder⁸ og en enkelt ptolemæisk.⁹ Derudover findes trægudinden afbildet på *shabti*-skrin, på kister og sarkofager og på papyrus som illustrationer i Dødebogen samt undertiden på situla’er (små bronzespande af form som et tungt kvindebryst). Sent i forløbet forekommer trægudinder på offerborde af sten og også en sjælden gang i et tempel.

7 PM I², s. 472 indeks 35 (a),

8 PM III², s. 665, 668, 669, 688, 707, 708, 716, 761 samt G.T. Martin, *Corpus of Reliefs of the New Kingdom from the Memphite Necropolis and Lower Egypt*, London 1988, nr. 91.

9 PM III², s. 506.

Fig. 4 Skrin til *shabti*-figurer tilhørende en Amon-sangerinde. Nut skænker op for kvinden og hendes *ba*. British Museum. Ramessidisk. Foto LM.

Formålet med disse scener er at vise, hvordan trægudinden skænker de afdøde den nødvendige mad og drikke i det hinsides og (via billedets magi) får det til at gentage sig i al evighed. Træernes egne frugter står ikke nødvendigvis på menuen her, for måltidet byder oftest på brød, fjerkræ, evt. druer og granatæble og lidt grønsager, kort sagt et udvalg af det, som man ville finde på mange offerborde. Zigzagstrålen af vand fra en slank krukke falder i en fin bue i modtagerens hænder. Gravejerparret kan afbildes stående, siddende eller knælende, fuldt koncentreret om den vigtige handling, og de er ofte ledsaget af en *ba*-fugl, en del af deres spirituelle personlighed [fig. 4].

I det følgende vil jeg demonstrere, hvordan de ægyptiske kunstnere gav sig i kast med at løse den ret specielle opgave det var at kombinere et træ med en kvindekrop på en overbevisende måde.

Hvilke træer?

Motivet med trægudinden vinder indpas i udsmykningen af privatgrave og Dødebøger i slutningen af

det 18. dynasti og fra det 21. dynasti yderligere som vignet på fodstykket af bemalede kister samt i ptolemæisk tid på sarkofager af sten. Ud over Osiris' træ omtales kendte træer i lister fra det ptolemæiske tempel i Edfu og i nogle såkaldte geografiske papyri, der giver en slags inventarlist over de forskellige lokaliteters navne og karakteristika.¹⁰ Fra andre tekster kender vi dog specifikke træer fra langt tidligere. I Pyramideteksterne beskrives det hvordan solguden hver morgen står op mellem to sykomoretræer (PT 1433b, jf. 916b), og det fortsætter i Dødebogen (kapitel 59), hvor disse to træer dog kan være sublimeret til kunstige træer af turkis (kapitel 109).

Det er ikke altid muligt i et billede af et helligt træ botanisk at bestemme hvilket træ det er. Gengivelsen kan være upræcis eller slidt, og et par af træernes ægyptiske navne er også uafklarede. Ved et "helligt træ" (*šnw hw* "beskyttet træ" eller *šnw dsrw* "helligt træ") forstod ægypterne ikke blot et træ

¹⁰ Aufrère, 'Les végétaux sacrés', s. 121-207.

Fig. 5 Havedam med omkringliggende park. To trægdinder flankerer dammen og skænker op for gravejeren og hans hustru. Sebekhoteps grav (TT 63). 18. dynasti. Foto LM.

Fig. 6 Trægdinden vokser op fra sykomorens stamme og frembærer træets frugter. Detalje af fragment fra Nebamons grav, nu i British Museum. 18. dynasti. Foto © Trustees of the British Museum.

Fig. 7 Gudinden Nut i et overdådigt sykomoretræ foran overdgårtneren i Ramesseum og hans hustru. Nedjemgers grav (TT 138). Fra I. Rosellini, *Monumenti civili*, 1834, pl. cxxxiv.

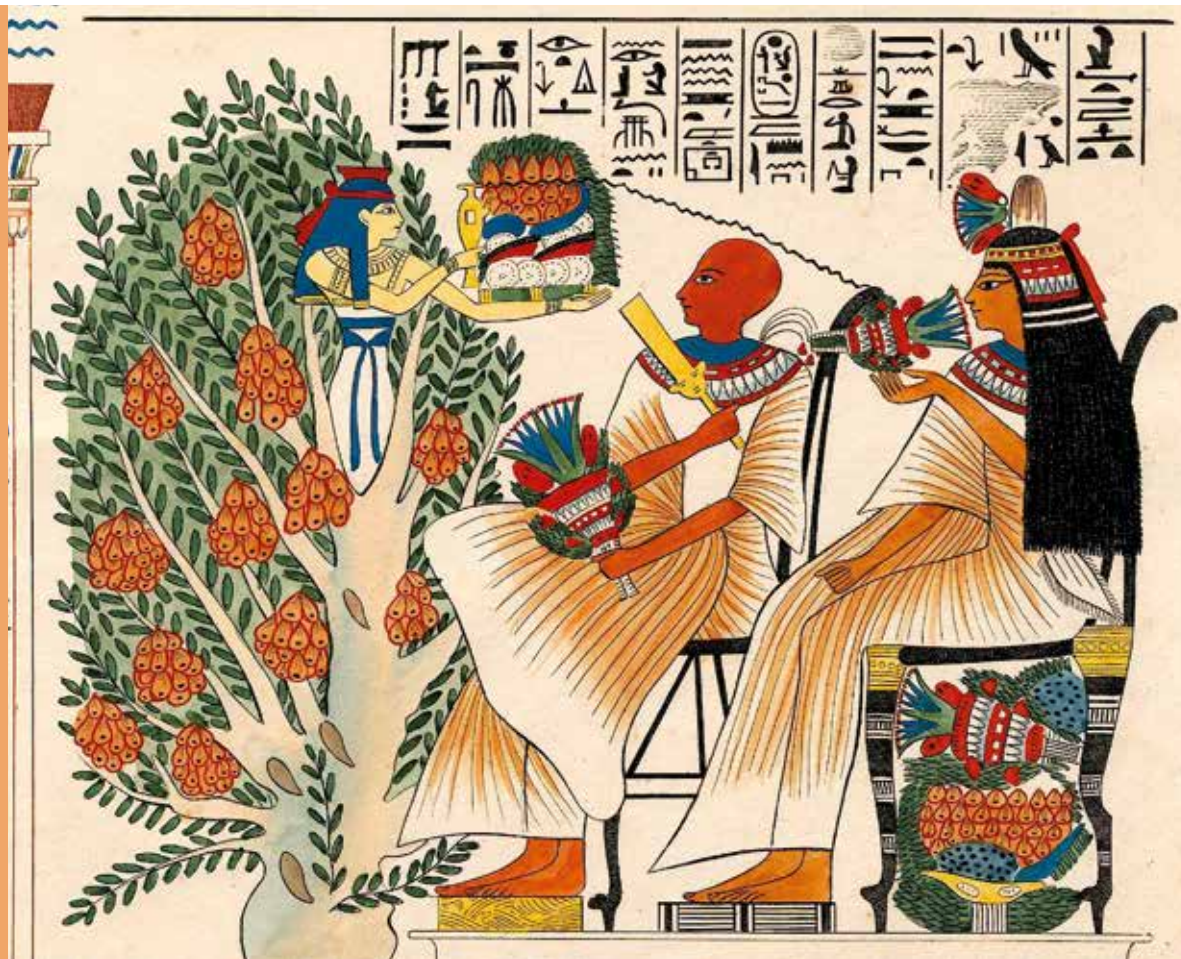

med en opret stamme og en krone af grene og løv, men også en busk eller en plante, hvor kviste og blade indrammer stammen som frisuren et ansigt. Men udtrykket "helligt træ" bliver hængende i litteraturen. Fire af dem er relevante i forbindelse med egentlige trægdinder. De vokser alle stadig i Ægypten.

Sykomorefigen

Det hellige træ, der oftest afbildes, er nok sykomorefigentræet (*Ficus sycomorus* L., på ægyptisk *nht*), der er let genkendeligt på grund af de klynger af frugter, som kunstnerne dekorerede deres generelle forestilling om et typisk løvtræ med.¹¹ Det er især til Hathor, at et bestemt træ i den sydlige udkant af hovedstaden Memfis relateres helt tilbage i Gamle Rige. Desto mere forbavsende er det, at det ikke forekommer i den ptolemæiske liste i Edfu-

11 L. Manniche, *Herbal*, s. 103-105.

templet, hverken i området omkring Memfis eller for den sags skyld i de andre distrikter.¹²

I Nye Riges grave kan vi se mange billeder af sykomoren. I Sebekhoteps grav i Theben (TT 63) er der hele to afbildninger af trægodinden på hver side af en firkantet havedam [fig. 5].¹³ Dette er et af de tidligste eksempler på vores motiv, og et af de få fra 18. dynasti, formodentlig fra Tuthmosis IV's tid. Til højre kaldes træet, som gudinden befinder sig i, for "Sykomoren der står på den højre side af hans sø, hun hvis navn er 'Den der beskytter sin herre'". Til venstre benævnes hun som "Sykomoren der står på den venstre side af hans sø. Hendes navn er 'Den der bispiser sin herre'". I andre grave er figurerne på træerne så tydelige, at der ikke er nogen tvivl om

hvad kunstneren havde for øje, selv om teksten mangler: for eksempel Nebamuns grav (British Museum, Tuthmosis IV(?)) [fig. 6]; Kenros grav (TT 54, tidligt 19. dynasti); Nedjemgers grav (TT 138, 19. dynasti) [fig. 7]; Userhats grav (TT 51, 19. dynasti) (se fig. 17).

Akacie

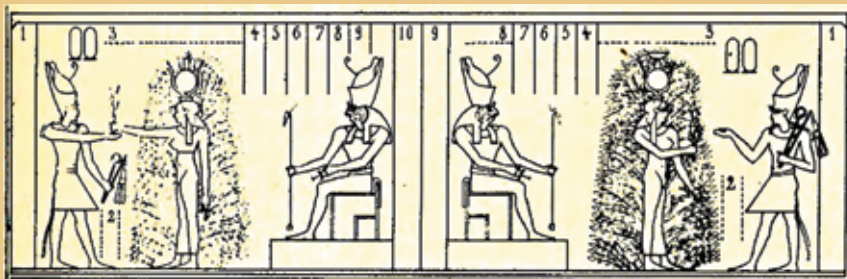
I det 1. øvreægyptiske distrikt (Aswan) stod der ifølge Tanis-listen både et helligt akacietræ (*Acacia nilotica* Desf., på ægyptisk *šnd* eller *šndt*)¹⁴ og et helligt jujube. Også det 2. øvreægyptiske distrikt (Edfu) havde en akacie. På en væg i et af de inderste rum omkring sanktuaret, viet til jubilæumsscener, ses både Isis og Neftys som en del af et *šndt*-træ med det formål at beskytte Horus (= kongen) mod hans

12 Aufrère, 'Les végétaux sacrés', s. 157-158, jf. også s. 141 og 177.

13 E. Dziobek og M. Abdel Raziq, *Das Grab des Sobekhotep Theben nr. 63*, Mainz am Rhein 1989, s. 66, pl. 13.

14 L. Manniche, *Herbal*, s. 65-67; Aufrère, 'Les végétaux sacrés', s. 132, 162-163.

Fig. 8 Isis og Neftys i hver deres akacietræ. Edfu-templet. Ptolemlæisk. Fra Chassinat, *Edfou I*, pl. 29.

fiender [fig. 8].¹⁵ Træet havde også en tæt tilknytning til gudinden Neith (måske fordi det gav en harpiks til balsameringen, som gudinden også traditionelt var involveret i, uden at hun derfor bliver en del af trægudindeikonografien).

I et sent kultritual, der omhandler praksis i Heliopolis, møder vi et akacietræ, der fungerede sideløbende med en kendt sykomore i Iusaas helligdom, og det er også med i Edfu-listen. Et billede af en trægudinde på fodstykket af en kiste i Glyptoteket fra 22. dynasti viser en gudinde omgivet af løse grene, der ligner dem, der ofte bæres i festlige processioner og som regel fortolkes som akacie [for-siden].¹⁶ Gudinden giver vand og en serviet (jf. hieroglyffen fra GR i fig. 14b). Tekstkolonner ved siden af hende omtaler Isis, Neftys og Osiris.

Jujube (“brystbær”)

Nbs (Jujube) var navnet på et kultsted i Saft el-Henne lidt øst for Bubastis i Deltaet. Det afslører, at et særligt eksemplar af denne busk (*Zizyphus spina-Christi* Willd) engang havde groet her. Det producerer en kirsebærstor, melet frugt ved navn *nabq*.¹⁷ På et gudeskrin bestilt af Nektanebo I, hugget ud af en enkelt stor blok af hård, mørkegrå sten i hans karakteristiske stil og fundet netop her, er træet afbil-

det adskillige gange sammen med forskellige guddomme. Blandt andet står en statue af Hathor opstillet foran et træ, som vi må formode er en efterkommer af det oprindelige, eller i hvert fald genkalder en forestilling om det [fig. 9].¹⁸

Palme

Palmetræet (*Phoenix dactylifera* L.) med dets næringsrige, tunge klaser af dadler ville være et indlysende træ at vie til en gudinde.¹⁹ I kunsten findes utallige billeder af dadelpalmer (se fig. 5), men det har vist sig at være vanskeligt at finde et billede af en palme, der tydeligt inkorporerer elementer af en kvindekrop. Der findes dog i Neues Museum i Berlin et relief fra Sakhmet-præsten Niais grav i Abusir fra sidst i 18. dynasti [fig. 10].²⁰ Gudindens arme er strakt frem og serverer gravejeren vand og en bakke madvarer, mens to *ba*-fugle koncentrerer sig om madskåle ved palmens fod (gravejerens hustru sad på en separat blok bag ham). En anden relevant palme kan ses i et relief fra Sakkara fra begyndelsen af 19. dynasti. Det afbilder et palmetræ, der deler stamme med en sykomore, hvorfra vokser gudindens hovede, skuldre og arme.²¹

15 Rum XVIII: Aufrère ‘Les végétaux sacrés’, s. 132; É. Chassinat, *Le temple d’Edfou I*, Cairo 1934, s. 292, 299, pl. 29.

16 ÆIN 1069: M. Jørgensen, *Katalog Ægypten III*, København 2001, s. 120-121.

17 Manniche, *Herbal*, s. 157-158.

18 Identifikation af træet: Aufrère, ‘Les végétaux sacrés’, s. 184-185. Hele kapellet: Å. Engsheden, *Le Naos de Sopdou a Saft El-Henneh (CG 70021)*, Cairo 2014.

19 Manniche, *Herbal*, s. 133-134.

20 ÆM 7322 <http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus>

21 Cairo JE 52542 fra guldsmeden Sayempetrefs grav. PM III², s. 716; https://www.akh-images.co.uk/archive/-2UMDHU4UI5_I.html

Fig. 9 Statue af Hathor foran et jujube-træ.
Nektanebos kapel til guden Sopdu i Saft el-Henna,
nu i Det Ægyptiske Museum, Cairo. 30. dynasti.
Foto LM.

Fig. 10 Niai og hans *ba* foran et palmetræ med en
gudinde i. Teksten oven over nævner lovprisning til
Isis. Relief fra grav i Abusir, nu i Neues Museum,
Berlin. Sent 18. dynasti. Foto museet.

Hvilke gudinder?

Som sagt kan et billede af en trægudinde være ledsaget alene af træets botaniske navn som f.eks. Sykomoren. Tre gudinders navne står særligt hyppigt ved billeder af trægudinder, og to andres er mere perifert knyttet til dem.²²

Nut

Det er primært himmelgudinden Nut, der ses i rollen, utvivlsomt på grund af hendes urgamle forbindelse til scenariet omkring solens opgang på himlen mellem to træer. Hendes navn står ved rigtig mange trægudinder (se fig. 4), i en ledsagende tekst (på gravvægge og i Dødebogen), eller som hieroglyffer på hendes hoved (se fig. 20 og 21).

Hathor

“Den Sydlige Sykomore” var en forstad med et kapel syd for Memfis, som havde fået sit navn på grund af netop dette træ. Stedet, og dermed træet (*nht*), var helliget Hathor, som allerede i Gamle Rige simpelthen får titlen “herskerinde over Den Sydlige Sykomore”. Fra det 18. dynasti kendes en helligdom for en sykomoregudinde nær sfinksen i Giza og/eller ved Mykerinos’ daltempel, hvor grundvandet i en wadi netop når et niveau, der har gjort det muligt for træer at vokse der selv i nyere tid.²³ Undertiden optræder hun med sit navn Hathor i billeder af trægudinden, men også blot som “Sykomoren” (se fig. 5).

Et af Hathors tilnavne var “Den vestlige gudinde”, og i den rolle krones hun ikke af kohorn,

22 N. Baum, *Arbres et Arbustes*. Orientalia Lovaniensia Analecta 31, Leuven 1988, s. 46-51; H. Refai, ‘Überlegungen zur Baumgöttin’, *Bulletin de l’Institut Français d’Égyptologie* 100, 2000, s. 383-392.

23 Aufrère, ‘Les végétaux sacrés’, s. 157-159.

Fig. 11 Detalje af sarkofag i Glyptoteket. Ptolemæisk. Foto Ole Haupt.

Fig. 12 Isis ammer Tuthmosis III i hans grav i Kongernes Dal. Tegning LM.

men af den fugl, der som hieroglyf skriver ordet for Vesten. Det er tilfældet på fodstykket til en ptolemæisk sarkofag i Glyptoteket. Hun skænker vand og et lille måltid mad til præsten Shep-Min og hans *ba* [fig. 11].²⁴

Isis

Sjældnere er det den ellers fremmeste af alle gudinderne, nemlig Isis, der får opgaven som garant for forplejningen. Det gør hun faktisk i den allerførste egentlige gengivelse af et træ afbildet med menneskelige attributter på en af pillerne i Tuthmosis III's grav i Kongernes Dal. [fig. 12]. Det er også den eneste kongegrav, der overhovedet inkluderer en trægudinde. Indskriften forklarer endda, at det er "Menkheperra (Tuthmosis). Han dier sin moder Isis". Gudinden giver sin egen guddommelige mælk til sin søn, der jo som konge har spillet rollen som Horus.

Isis som prototypen for fremstillingerne af trægudinden møder vi under den følgende konge, Amenhotep II i en privatgrav (TT 96) (se fig. 18). To relieffer fra Niais grav i Abusir fra sidst i 18. dynasti tyder også på en forbindelse mellem Isis og træer, da hun omtales i en indskrift nær scenen (se fig. 10 og 16). Langt senere optræder hun som trægudinde i et rum ved navn "Ras trone" i Edfu (se fig. 8).

Her skal også nævnes en kuriøs fremstilling, der i sin kontekst relaterer til Isis. Et relief fra det ptolemæiske tempel i Athribis viser en kvindefigur placeret i kronen af et træ, der har en vis lighed med en

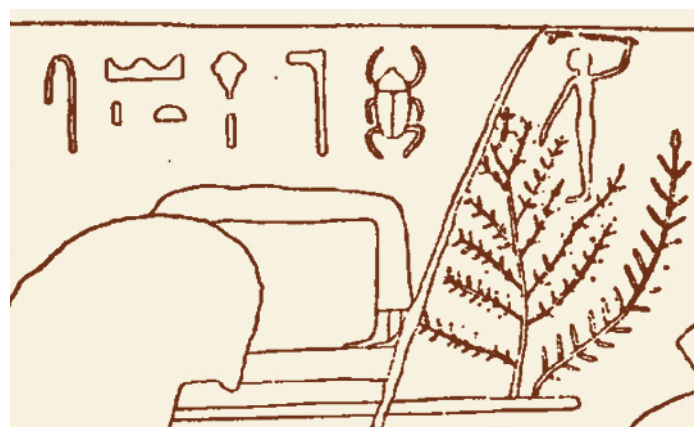

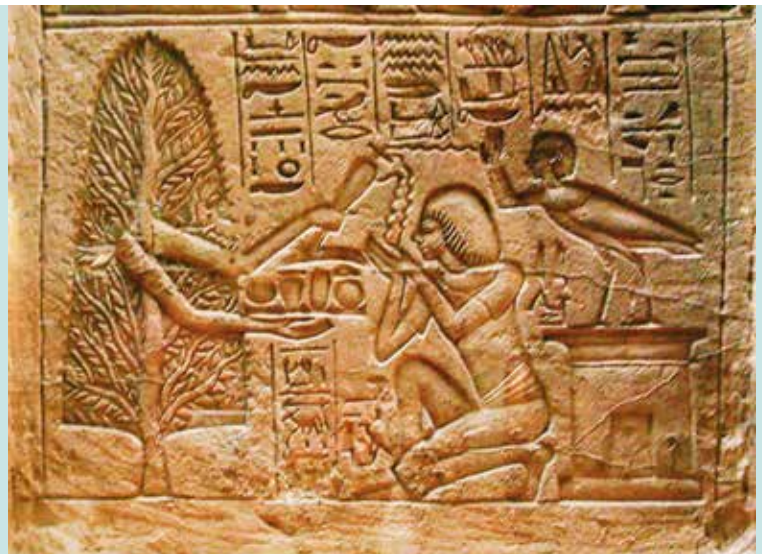
Fig. 13 Isis(?) med en stok over et træ. Relief i templet i Athribis, nu i Det Ægyptiske Museum, Cairo. Romersk. Fra Aufrère, 'Les végétaux sacrés', fig. 7 og 8.

²⁴ M. Jørgensen, *Katalog Ægypten III*, s. 280-281.

Fig. 14a,b Hieroglyffer i Ptahhoteps grav. 6. dynasti. Fra Davies, *Ptahhetep*, nr. 186 og 192.

Fig. 15 Hatiay og hans *ba* foran træ med arme. Teksten til højre nævner tilbedning af Nut. 18. dynasti. Stele i Museo Archeologico, Firenze. Foto LM.

akacie. Hun løfter en stok(?) [fig. 13]. Tæt ved træets base udgår et vildskud. Sammenhængen tyder på en relation til Osiris' genopstandelse og beskyttelsen af hans grav, og derfor kunne kvindefiguren være Isis. I samme register er afbildet en fugl i et træ, der kunne være det hellige jujube-træ i Athribis, hvortil en Nilgud bringer ofre.²⁵

Neftys

står i sit eget træ sammen med sin søster Isis i Edfu (se fig. 8).

Iusaas

havde i hvert fald et helligt træ i Heliopolis,²⁶ men hun er ikke specifikt nævnt i scener med trægudinder.

Ikongrafien

Illustrationerne i det foregående har allerede vist eksempler på, hvordan kunstnerne tacklede opgaven med at afbilde en trægudinde, og nu, hvor vi har fået identificeret både træerne og gudinderne, kan vi analysere fremstillingerne lidt nærmere.

Træ med arme

To eksempler i lille format fra Gamle Rige mere end antyder, at det var selve gudindens hellige træ, der i første omgang fik tilføjet en arm for at kunne kommunikere og dermed blev antropomorferet på den

mest basale måde. Det drejer sig om den hieroglyf, der betegnede det 20. nome i Øvreægypten ved indgangen til Fayum, hvor hovedbyen var Herakleopolis. Selve nomet hed *n'rt hntt*, "forreste *naret*", hvor *naret* er navnet på et helligt træ.²⁷ Selve hieroglyffen, som forekommer i Ptahhoteps grav i Sakkara (6. dynasti),²⁸ viser et stiliseret træ, hvorfra der udgår en arm, der holder en genstand (en amulet eller et klæde) [fig. 14a, b].

Herefter går der mange hundrede år, inden vi igen møder en trægudinde afbildet i nogen som helst form. En stele, der utvivlsomt stammer fra Sakkara, blev udført til en kvægforstander ved navn Hatiay omkring midten af det 18. dynasti.²⁹ I det nederste register knæler han foran trægudinden, der viser sig for ham som et træ med fremstrakte arme [fig. 15]. "At give lovprisning til Nut", står der på den ene side, og på den anden "Måtte du modtage vand som det den store Nut giver." Der følger også en bakke med bagværk med. Træet har ingen synlige frugter. Med en tradition for et helligt træ i hovedstadsområdet er det ikke så mærkeligt, at motivet

25 Nu i Cairo JE 460095: Aufrère, 'Les végétaux sacrés', s. 170-172.

26 Om gudinden se L. Manniche, 'Gudens hånd', *Papyrus* 39/1, 2019, s. 4-15 med omtale af træet s. 5.

27 F. Gomaà, 'Herakleopolis', *Lexikon der Ägyptologie* II, kol. 1124-1127. Træet *nar* er blevet fortolket som oleander eller granatæble. Ifølge Aufrère, 'Les végétaux sacrés', s. 152-3 kan det ikke identificeres.

28 N. de G. Davis, *The Tomb of Ptahhetep and Akhetetep I*, London 1900, nr. 186 og 192.

29 Fra 1824 i Di Nozzoli-samlingen, nu i det arkæologiske museum i Firenze nr. 2593. Angående dateringen se N. Staring i *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 114, 2014, s. 475.

Fig. 16 Niai og hans hustru foran et træ med arme og bryst. Teksten ovenover omtaler lovprisning til Isis. Fra grav i Abusir. Sent 18. dynasti. Museum August Kestner, Hannover. Foto museet.

Fig. 17 Userhats grav (TT 51). Tidligt 19. dynasti. Fra Davies, *Two Ramesside Tombs*, pl. 1.

ser ud til at udvikle sig netop her, men kunstnerne i Theben følger snart trop.

I tiden lige efter Amarna-tiden (dateret ved figurerne fleksible fingre) har vi et relief fra Sakhmetpræsten Niais grav i Abusir [fig. 16].³⁰ Scenen illustrerer en overskrift til en formular om “at drikke vand i nekropolen”. En yderligere tekstlinje omtaler et offer til Isis, men det betyder ikke nødvendigvis, at Isis er trægudinden. Det er dog interessant, at ud over armene er selve træstammen forsynet med et nedhængende bryst, hvilket erindrer om vignetten i Tuthmosis III's grav. Endnu et relief fra Niais grav viser samme indskrift og detaljer, men et andet træ (se nedenfor og fig. 10).

Et offerbord af sten, som engang stod foran skindøren i et gravkapel, har ud over en måtte med brød og øl i relief også udsmykning med to eksemplarer af et træ, hvoraf det til venstre udelukkende har medtaget gudindens arme, der strækkes lige frem fra træets stamme.³¹ Træet til højre viser gud-

inden i hel figur. Det blev udhugget for en kvinde ved navn Nefertiti i Akhmim i græsk-romersk tid.

Den enkle løsning: gudinde med træ som krone

Dette møder vi allerede i midten af det 18. dynasti i Nakhts kendte grav (TT 52). Det gentages i Userhats (oprindeligt) utrolig smukke og detaljerede grav fra først i 19. dynasti.³² Her er det gravejeren og både hans hustru og hans mor, der sidder

30 Nu i Kestner Museum Hannover inv. nr. 2933: *Echnaton, Nofretete, Tutankhamun* (udstillingskatalog Hildesheim 1976), nr. 100. PM III², s. 707-708.

31 Nr. 23160 i museet i Cairo: Ahmed Bey-Kamal, *Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire N° 23001-23256 Tables d'offrandes*, Cairo 1906, s. 120-121, datering s. 211.

32 N. de Garis Davies, *Two Ramesside Tombs at Thebes*, New York 1927, pl. 1, 9, 10, s. 15-19.

omsluttet af sykomorens figentunge krone, mens gudinden står foran med et lille træ på hovedet [fig. 17].

Nye Rige: Gudinden vokser sammen med træet

Denne løsning er virkelig kreativ. Det lå ikke kunstnerne fremmed at sammensætte forskellige løse dele i afbildninger af deres guder og ba'er, hvor kombinationen af menneskekrop med dyrehoved og fuglekrop med menneskehoved ses med utallige variationer. At lade et træs stamme stå i stedet for en gudindes underkrop viser radikal nytænkning.

Fig. 18 Tidlig træ-gudinde. Sennefers grav (TT 96). Foto LM.

Det er tidligere blevet foreslået, at gudinden er delvis gemt bag træet.³³ Det ville dog stride mod et af grundprincipperne i ægyptisk todimensional kunst (relief og maleri) at skjule et så væsentligt element og i realiteten amputere gudindens krop under bæltstedet, den del der til og med rummede det dyrebareste: moderskødet.

I Sennefers grav (TT 96) er de underjordiske rum (med det kendte vindrueloft) undtagelsesvis udsmykket og endda særdeles velbevarede. Her møder vi for første gang en komposition med gravejeren og, ved hans fødder, hans hustru foran en trægudinde, der er helt omsluttet af sit træ [fig. 18].³⁴ Scenen blev malet i Amenhotep II's regeringstid og udfylder næsten hele den ene side af en af pillerne. Gudinden står på en standart, som derfor fungerer som et emblem eller en fetich. Hun bærer Isis' karakteristiske hvide hovedklæde. Hun står rank og rækker begge arme frem foran sig. Hun er halvt skjult af træets blade (en stiliseret akacie uden bælg?), men da man lige akkurat kan skimte hendes fødder, er hun endnu ikke blevet fysisk del af sit træ. Teksten over Sennefers hoved identificerer hende, for han

33 M. L. Buhl, 'The goddesses of the Egyptian tree cult', *Journal of Near Eastern Studies* 16/2, 1947 s. 80-87.

34 Pille 2 nord: https://www.osirisnet.net/tombes/nobles/sennefer/e_sennefer_09.htm

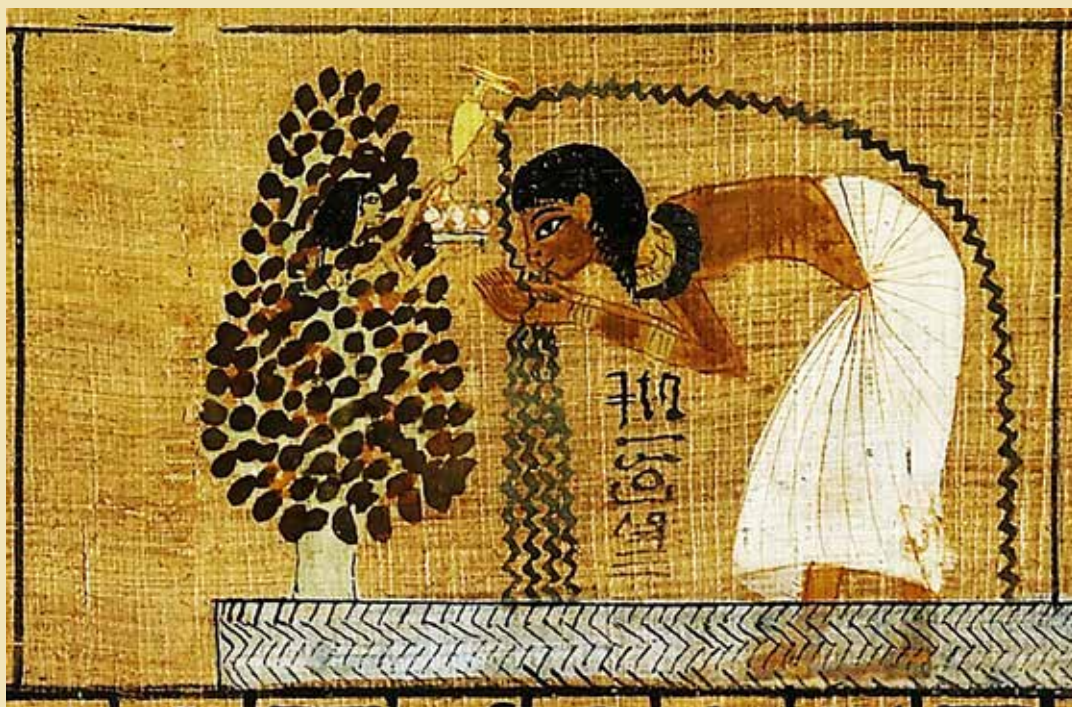

Fig. 19 Nakht bøjer sig foran trægodinden i en scene fra hans Dødebog. 18. dynasti.
Foto © Trustees of the British Museum.

siger: “ Isis, gudens guddommelige moder, den forklarede (*akb*) i nekropolen” fulgt af ord til Sennefer: “Måtte du modtage ofre, der kommer frem i al evighed.” Uheldigvis er området mellem gudinden og Sennefer beskadiget, så deres handling kan ikke nærmere defineres, men dels på grund af teksten, dels på grund af den følgende tradition handler det uden tvivl om præsentation af et madoffer.

Under den følgende konge, Tuthmosis IV, tages motivet op igen, atter i ret lille format. Det sker i TT 63 (se fig. 5). Gudinden står ret op og ned, ja som en træstamme, men at det nu er selve stammen, og ikke hendes understel, fremgår af stammens jævne, gule farve, der uden at afsløre gudindens nøgne krop udelader enhver form for påklædning. Hun bærer nu den enkle, lange paryk.

I Nebamuns omtrent samtidige grav, hvoraf store fragmenter kan ses i British Museum, er scenen kun en lille detalje ved siden af den flotte sø, men her er gudinden for alvor kombineret med træet i højde med hendes underliv, mens hun rækker det opulente måltid frem (se fig. 6). I dette tilfælde er der to kurve fulde af træets frugter med, og flere hænger på hver side af krukken med en drik. Her er det

første tilløb til, at gudindens krop så at sige sidder i saksen på træet: to tykke grene holder hende i et V-formet greb (se også TT 51 fig. 17).

Vignetter til Dødebogen er både tematisk og stilistisk uløseligt forbundet med scener på væggene i privatpersoners grave, hvor kun selve formatet adskiller dem. Begge steder finder vi mesterværker. En kongelig skriver og general ved navn Nakht fik udført en sådan udsøgt Dødebog på papyrus, der kompletterer de sparsomme, tidlige scener med trægodinder fra 18. dynasti [fig. 19].³⁵ Nakht selv står med fødderne i en dam bøjet i en vinkel på 90 grader for at drikke fra den stråle, gudinden sender i hans retning. Hun er navnløs og godt skjult af træets runde blade og enkeltstående, røde frugter. Hun bærer den lange paryk. Vignetten illustrerer kapitel 63A: “Formular om at drikke vand i nekropolen”, der dog ikke specielt omtaler trægodindens rolle. I skriversen Anis Dødebog fra 19. dynasti er der sket en ændring, dels i tidens mode, dels i motivet med trægodinden, hvor ejeren nu knæler helt

35 https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA10471-8

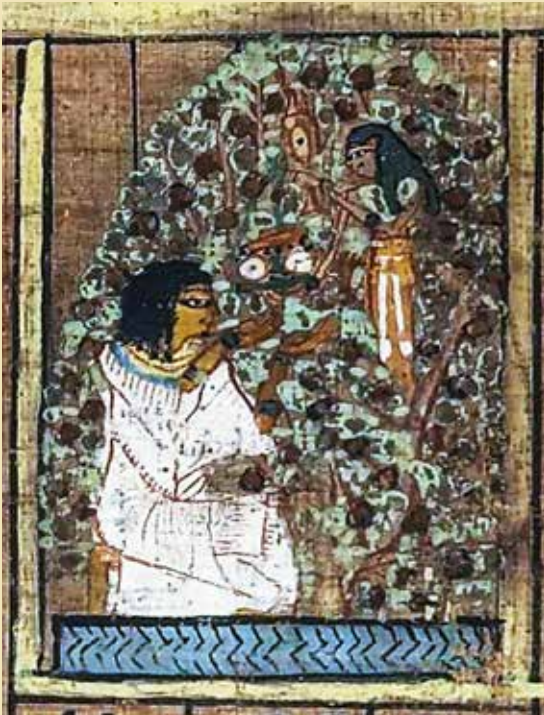
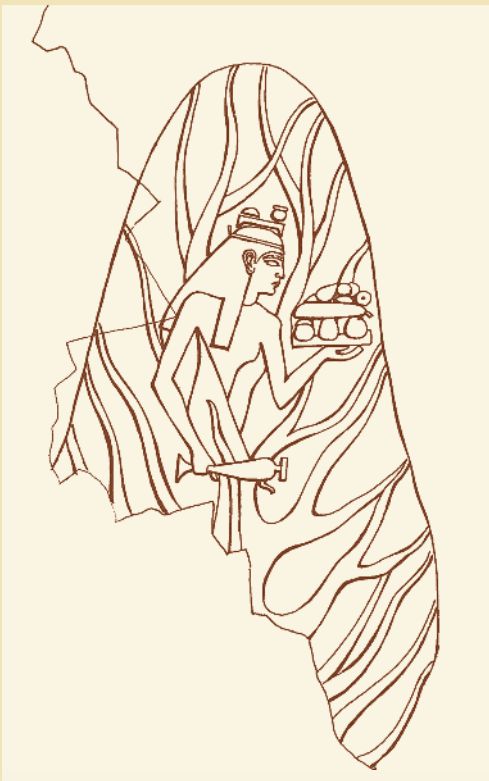

Fig. 20 Trægudinden i Anis dødebog. 19. dynasti.
Foto © Trustees of the British Museum.

Fig. 21 Trægudinden i Neferhoteps grav (TT 50).
Horemhebs regering. Fra Hari, *Neferhotep*, pl. 27.

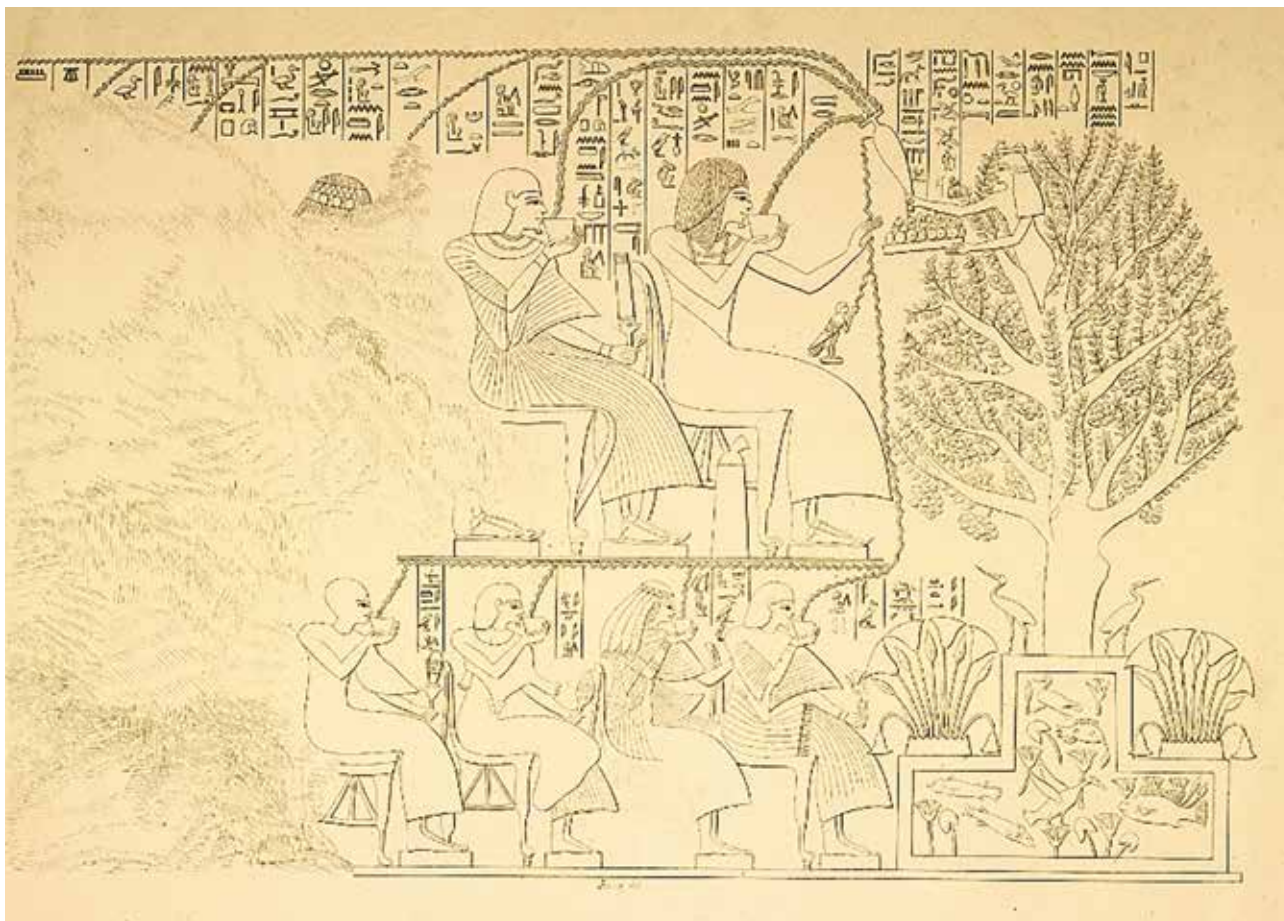

tæt på træets krone [fig. 20].³⁶ Illustrationen er her til kapitel 59: “Formular om at trække vejret og have magt over vand i nekropolen”. Detaljen med trægudinden er nu adskilt fra scenen, hvor parret drikker fra søen ligesom i Sebekhoteps grav (se fig. 5). Mere af gudindens krop er synlig, parykken er nu tredelt, og vandstrålen er forsvundet i mylderet af blade og figer. I teksten nedenunder på påkalder Ani “sykomoren Nut”.

I Amarna-tiden, hvor nye naturscenerier ellers flourer, er der ingen spor af trægudinder. Da dette korte, men fascinerende intermezzo var overstået, skal vi ikke længere end til Horemhebs regeringstid, før vi igen møder en trægudinde. Det er på den smalle væg i korridoren i Neferhoteps grav i Theben (TT 50), udsmykket i relief og allerede med mange indikationer af, hvor gravudsmykningen var på vej hen. Det er en ret stor grav med tværhal, korridor og indre rum, og det er i korridoren, at der er blevet gjort plads til gudinden. Flere sektioner af udsmykningen er blevet skåret ud af gravrøvere i nyere tid. Trægudinden undgik ikke denne skæbne, men er dog blevet sat tilbage på sin plads.³⁷ Efter mange års inaktivitet på stedet må kunstnerne have fundet deres inspiration i andre forladte grave i området. Det restituerede fragment viser en let foroverbøjet, ramessidisk slank gudinde med hieroglyfferne Nut på hovedet, der er ganske omsluttet af træet til omkring knæniveau, hvor overgangen mellem træ og gudinde findes [fig. 21]. Hun er vendt mod korridorrens lange væg til højre, men uden tematisk forbindelse til scenen der. Det smalle, høje format ved indgangen til det inderste rum har indbudt til at afbilde et træ, men uden den sammenhæng med gravejeren, som bliver uundværlig i årene derefter.

36 https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA10470-16

37 R. Hari, *La tombe thebaine du père divin Neferhotep (TT 50)*, Genève 1985, p. 56, pl. 27 (tegning) og 71 (foto med 7 blanke tekstkolonner).

I Kenros grav (TT 54) fra begyndelsen af 19. dynasti er gudinden endnu mere absorberet af træet, og der er kommet en *ba*-fugl med. I Niais grav (TT 286, ramessidisk) vokser gudindens cylindriske krop ud som en tyk gren, der rager helt op i toppen af træet med dets mylder af små, enkeltstående frugter, således at hun balancerer med sit offer skråt ud over gravejeren og hans *ba*.

Visiren Paser var en vigtig person i Ramesses II's regering, og han fik en anlagt en flot grav (TT 106), som nu er noget ødelagt og heller ikke er tilfredsstillende udgivet endnu. I Champollions publikation fra 1835-45 findes der en stregtegning, der viser en unik trægudindescene [fig. 22].³⁸ Det er ikke blot Paser og hans forældre (i stort format), men også andre slægtninge i mindre størrelse, der får glæde af gudinden Nuts gaver (hans hustru nævnes da også i teksten). Alle får de, lige som en enkelt *ba*-fugl, en stråle vand.

38 J.F. Champollion, *Monuments de l'Égypte et de la Nubie*, Paris 1835-1845, pl. clxxxiv.

Trægudinden på et skrin i British Museum (fig. 4) er jo i meget mindre format end vægmalerierne. Maleren har tegnet sin kunde (en Amon-sangerinde uden navn) med sikker hånd i enkle, røde streger, og mens han endnu havde rød farve på penslen, brugte han samme teknik til gudindens overkrop og krukken med vand. Så udfyldte han feltet bag gudinden med grønt for at angive træets krone og sluttede af med at skitsere blade og grene ovenpå. Gudinden er blevet en buste med arme på en standard, der duver lidt i vinden.

Motivet vinder nu også for alvor indpas i gravene i kunstnerbyen Deir el-Medina, hvor de underjordiske kamre udsmykkes og ofte er meget velbevarede. I Nakhtamuns grav (TT 335, 19. dynasti) læner en gudinde i hel figur oppe i sykomoretræet sig let forover mod gravejeren. Hun står på en linje, der ser ud som om den ligger på noget af træets rodnet over jorden [fig. 23]. Teksten bag hende oplyser, at det her drejer sig om "Taweret i hendes navn Nut", altså fødselsgudinden, hvilket er noget usædvanligt.

Fig. 22 Familietræ hos trægudinden. Pasers grav (TT 106). Fra Champollion, *Monuments*, pl. clxxxiv.

Fig. 23 Trægudinde Taweret-Nut i Nakhtamuns grav i Deir el-Medina (TT 335). Ramessidisk. Foto LM.

Fig. 24 Trægudinde bag Isis med plakette med “Evhedens herre”. Khabekhnets grav (TT 2). Ramessidisk. UNIDIA 37053.

Fra samme tid og sted ses to trægudinder med et unikt offer til gravejerens mumie i Khabekhnets grav (TT 2). Sykomoretræet med arme løfter en plakette. Her er der slet ingen mad og drikke involveret, men gravejeren ligger også ganske pakket ind på sin bære, beskyttet af Isis til højre med “Evhedens hersker” [fig. 24] og til venstre Neftys med “Osiris”.

Trægudinder efter Nye Rige

Vi bliver på lokaliteten, Theben, men efter den sidste kong Ramesses er tiden en anden, hvor de store,

tilbagevendende begravelser i Kongernes Dal ophører og dermed også mange af de udsmykkede privatgrave. Motiverne bliver i stedet brugt på mumieformede kister. En lakeret træ-kiste i Glyptoteket fra 22. dynasti, gengivet på forsiden, introducerer et nyt medium, og kunstnerne, der udførte uendeligt mange små vignetter på lige så uendeligt mange “gule” kister fra den tid, har tydeligvis følt sig trygge nok til at improvisere og i dette tilfælde finde på at dekonstruere et akacietræ som baggrund for gudinden og den afdødes *ba*. Motivet og kulten bag det fortsætter uændret.

Fig. 25 Trægudinden i Petosiris' grav i Tuna el-Gebel. Tidlig ptolemæisk. Foto Torben Schandel.

Fig. 26 Nut i Siamuns grav i Siwa. Ptolemæisk. Foto Pia Adamsen.

På det tidspunkt, hvor Alexander den Store var ved at erobre Ægypten, finder vi en af de største og mest velbevarede trægudinder i en lidt usædvanlig sammenhæng [fig. 25]. Petosiris' familiegrav i Tuna el-Gebel i Mellemægypten har udsmykning både i græsk og ægyptisk stil, og det er her i gravens inderste rum, at vi finder det velbevarede og kolorerede relief. Teksten forklarer, at det her er Petosiris' far Sihu og hans hustru Nofretronpet, der får glæde af Dødebogens kapitel 57 om at drikke vand i det hinsides.³⁹ En *ba*-fugl sidder på skødet af hver af dem og modtager deres egen vandstråle. Træet er uden frugter og derfor anonymt. Gudindens stående skikkelse udgør dets hovedstamme. I publikationen betegnes hun som Nut, men den ledsagende tekst påkalder imidlertid Hapi, gud for Nilens overflod. I byen Hermopolis på den modsatte side af floden var der ifølge listerne et helligt akacietræ, og det kunne være det, der har inspireret til dets udseende her.

Den mest eksotiske forekomst af en trægudinde må være i en grav med bemalet vægudsmykning fra omtrent samme tid, der ikke ligger i Nildalen, men i den fjerne Siwa-oase. Her lader ejeren Siamun sig afbilde i græsk tøj og med græsk frisure, men det er de ægyptiske guder han tilbeder, heriblandt Nut som trægudinde [fig. 26].⁴⁰ Ikonografien tilpasser sig de andre samtidige afbildninger, hvor gudinder står isoleret foran træet uden at være en del af det. Men de små blade, de stiliserede frugter og tegningens stil er subtilt anderledes. Gudinden har en lille dobbelthage, en krukke balancerer mirakuløst på hendes hoved, og vandstrålen inkluderer en kæde af

39 G. Lefebvre, *Le tombeau de Petosiris*, Cairo 1923-24, I, s. 124 (indskrift 68); II, s. 43-45; III pl. 25.

40 A. Fakhry, *The Oases of Egypt I. Siwa Oasis*, Cairo 1973, s. 194, fig. 71.

Fig. 27 Nut som trægudinde på Khahaps stele. Til venstre står “Vestens gudinde”. Ptolemæisk. Neues Museum, Berlin. Fra ZÄS 40, 1902, pl. 1.

ankh-tegn. Det er alt sammen meget korrekt og professionelt udført, men føles alligevel fremmed. En dygtig lokal kunstner har kopieret et forlæg fra Nildalen.

I ptolemæisk tid har man fortsat den kunstnerisk ukomplicerede model med at vise gudinden rank som et lys foran sit træ. Mere kuriøst er et ligeledes ptolemæisk relief, nu i museet i Berlin.⁴¹ Det blev udført for en udenlandsk udseende herre ved navn Khahap (“Apis-tyren viser sig”), der var politimester i Memfis. Hans grav lå nær Serapeum i Sakkara. Han beskriver hvor omhyggeligt han fulgte Apis-festerne der. En demotisk tekst tilføjet nederst på stelen giver hans fødselsår som 273 og dødsåret som 203 f.Kr. Ifølge Herodot II,112 hed et helt kvarter i Memfis faktisk “fønikerkvarteret” eller “det tyrenske”, og her stod der også et tempel til den fønikiske gudinde Astarte. Khahaps forældre havde ægyptiske navne, men trods det at han udpensler hvor velintegreret han var, valgte han (eller hans efterkommere for ham) en mindeplade, der trak tråde til hans fønikiske herkomst [fig. 27]. Han lod sig endda begrave i en genbrugt sarkofag bragt hele vejen fra Fønikien. Gudinden her er Nut (hun har sit navn ved siden af og en del af det som en lille hat på hovedet).

Overblik

I Nye Rige var ægypterne ikke uvante med tanken om at træer kunne tale.⁴² Et kærlighedsdigt lægger både fortællerens og de elskendes ord i munden på en lille sykomore (*nht šryt*), et granatæbletræ (*inhmn*) og et figentræ (*nht dʒb*), og det er træerne, som ellers er staffage, der her får hovedrollen.⁴³ I anden del af “Historien om de to brødre”, hvor hovedpersonen Bata forvandler sig til et perseatræ (*šwʒbw*), taler han til sin svigefulde hustru og siger “Jeg er Bata!” Da hun så får træet fældet, flyver en splint fra træet ind i hendes mund og gør hende gravid, og således får Bata mod alle odds alligevel en arving.⁴⁴

Trægudinder, der kommunikerer med deres gestik, hører fortrinsvis til i gravenes billedprogram. Hvor der var et medium til rådighed, og kunder til det, blev motivet med trægudinden gerne medtaget. Derfor finder vi særligt mange eksempler i Nye Riges thebanske grave (lidt færre i de samtidige grave i Sakkara) og i Dødebøgerne fra 18. dynasti og helt ned i romertiden. Det fremgår tydeligt, at det er i Nye Rige, at vi har de kunstnerisk mest interessante fremstillinger, hvor gudindens skikkelse integreres i træets struktur, og kunstnerne får gudinden til ligefrem at vokse ud af træet. Det falder helt i tråd med den tradition, der generelt var i deres kultur for at kombinere umage elementer til et harmonisk hele.

41 Ägyptisches Museum inv. nr. 2118: H. Schäfer i *Zeitschrift für Ägyptische Sprache* 40, 1902, s. 31-35; PM III², s. 506.

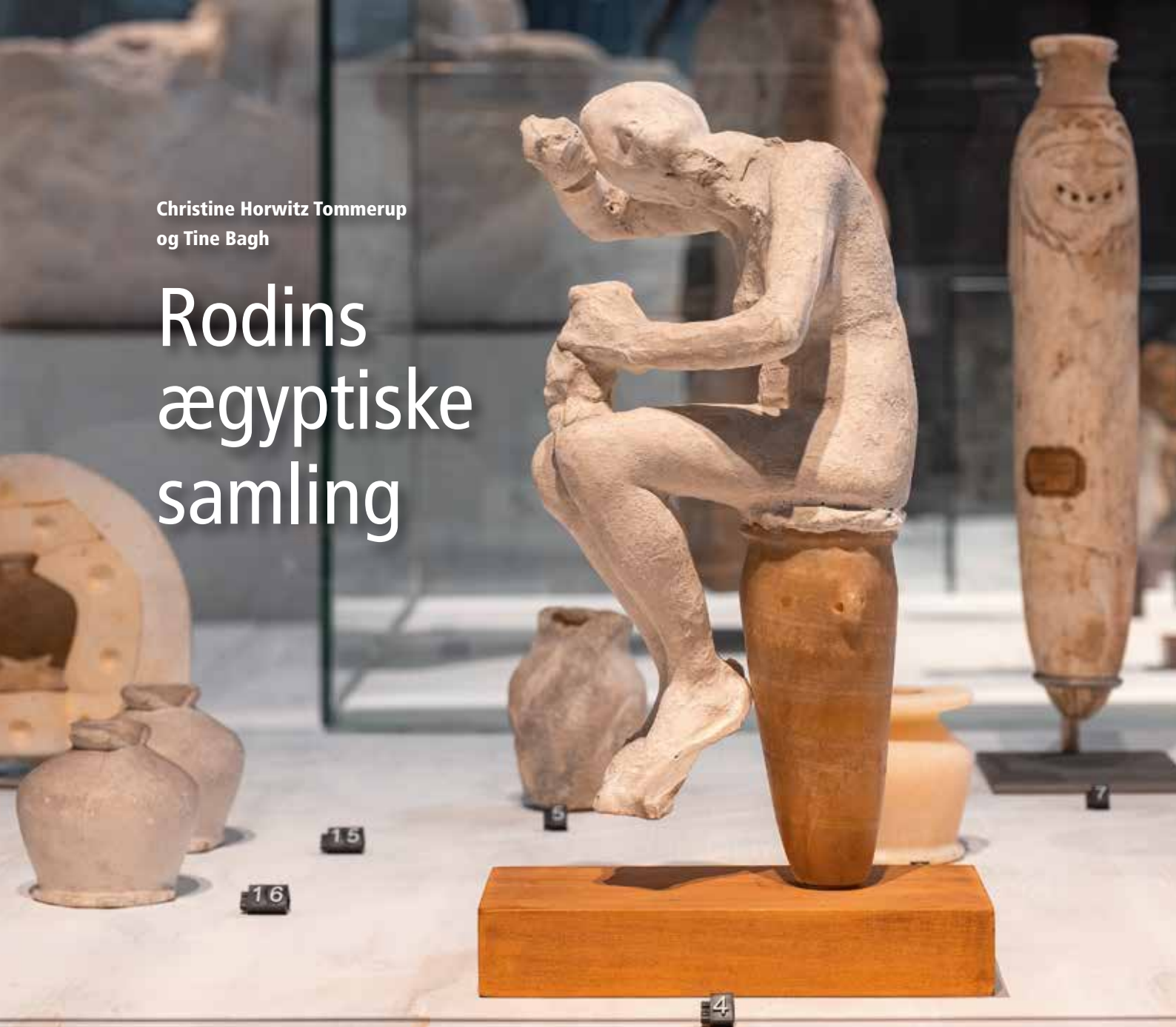
42 Et usædvanligt indblik i træers indre liv kan opleves i P. Wohlleben, *The Hidden Life of Trees. What they feel, how they communicate*, München 2015.

43 B. Mathieu, ‘L’univers végétal dans les chants d’amour égyptiens’, i S. Aufrère (red.), *Encyclopédie religieuse*, s. 99-106.

44 W. K. Simpson (red.), *The Literature of Ancient Egypt*, New Haven og London 2003, s. 80-90 med episoden på s. 89.

Christine Horwitz Tommerup
og Tine Bagh

Rodins ægyptiske samling

“

Lad os tage et par eksempler: Her er en spurvehøg i sten, som jeg har fået sendt fra Ægypten. Alle detaljer ligger indesluttet i den, de er iagttaget nøje som et hele, og når jeg holder den sådan her i hånden, tror man så ikke, den skal flyve af sted? Denne lille kat i bronze, som også er ægyptisk, har ikke et eneste synligt hår aftegnet enkeltvist, men tror man alligevel ikke, man kan mærke dens fløjlsbløde pels, hvis man stryger den over ryggen? Her er en ibis, et af disse små bronzeværker, som Ægypten har bragt så vidunderlige eksempler på: Der er ikke en eneste fjer, men der er stadig summen af alle fjerene i denne spændstige krop, som rejser sig på sine to lange ben, og se, hvordan den skrider frem, og hvordan den skal til at flyve!

De her folk var virkelige!

Rodin, 'La leçon de l'antique' (Antikkens lære), *Le Musée* 1904. Oversat af C.Y. Frostholm i A. Manly og C. Horwitz Tommerup (red.), *Auguste Rodin – Forskydninger*, København 2021, s. 114-115.

Mellem det antikke og det moderne

Billedhuggeren Auguste Rodin (1840-1917) indtager en helt central plads i den vestlige kunsthistorie og i Glyptotekets samling. Det ekspressive og nærmest abstrakte i hans skulpturer var et afgørende nybrud i slutningen af det 19. århundrede, der er blevet set som en indvarsling af den moderne skulptur. Men det er i vekselvirkningen mellem det antikke og det moderne, at det bliver tydeligt, hvor radikal en kunstner Rodin var: på en og samme tid lovpriste og ophøjede han oldtidens kanoniserede og arketyperiske former samtidig med, at han bogstaveligt talt splittede dem ad og vendte vrangen ud på traditionerne. Rodins forhold til antikken og den ægyptiske oldtid er altafgørende for at forstå kunstneren, og dette var omdrejningspunktet for en særudstilling på Glyptoteket *Auguste Rodin – Forskydninger* 25.03 - 15.08.2021.¹

1 Udstillingskatalog A. Manly og C. Horwitz Tommerup (red.), *Auguste Rodin – Forskydninger*, København 2021. "Forskydninger" er oversat fra "déplacements" på fransk.

En oversigt over Rodins ægyptiske samling findes online <http://www.egypte.musee-rodin.fr/fr/collections>. I øjeblikket forsker museet for at få klassificeret den under ledelse af Bénédicte Garnier i samarbejde med Sorbonne Universitet.

Se i øvrigt N. Kayser Lienhard og B. Garnier, 'Étude et publication de la collection d'antiquités égyptiennes d'Auguste Rodin: genèse d'un programme', *Egyptian & Egyptological Documents, Archives, Libraries* vol. 1, 2009, s. 77-82, pl. XL-XLIII

http://www.egypte.musee-rodin.fr/sites/egypte/files/lienhard_garnier_2009_etudecollectionrodin_5bedal15d_0.pdf

N. Kayser Lienhard og B. Garnier, 'La part du rêve': la collection d'antiquités égyptiennes d'Auguste Rodin', *CRAI I*, januar-marts 2014, s. 299-319;

N. Kayser Lienhard, 'Trésors d'archives: à la rencontre de la collection d'antiquités égyptiennes du musée Rodin', *Bulletin de la Société Française d'Égyptologie* 179, marts 2011, s. 16-28;

B. Garnier, 'Les masques égyptiens dans la collection de Rodin' <http://www.egypte.musee-rodin.fr/en/rodin-egyptomane/rodin-et-les-masques-funeraires>;

B. Garnier, 'La donation à l'État français' <http://www.egypte.musee-rodin.fr/en/rodin-egyptomane/la-donation-letat-francais>

Antikken var en arv, Rodin forholdt sig til og direkte skrev sig selv ind i, og det interessante er, at fortiden ikke udelukkende var en distanceret og ophøjet tradition for ham. Med sin private samling skabte han et personligt reservoir med antikke reservedele, han kunne plukke fra, pille fra hinanden, genbruge og sample med sine egne værker. Værket *Assemblage: Nøgen kvinde med hoved fra Slavisk kvinde, siddende på en ægyptisk vase med ører* [fig. 1] er et godt eksempel på dette. Rodin har taget en kvindekrop og påsat et andet værk, *hoved fra Slavisk kvinde*, et han i øvrigt bruger i flere forskellige værker. Denne sammensatte krop er nærmest klodset og tydeligt påklippet en ægyptisk vase. Vasen her agerer som en form for ready-made – en allerede fabrikeret genstand, som Rodin har fundet i sin egen samling. Fra sandsynligvis at have været en sminkebeholder er den hos Rodin først blevet et samlerobjekt. I den lille skulptur bliver vasen pludselig yderligere omdannet og får en mere narrativ karakter: det ligner, kvinden sidder på en stol eller et toilet. Med dette forskyder Rodin vasens kulturhistoriske betydning, og den bliver omdannet til et skulpturelt objekt.

Forskydninger i Rodins samling

Rodins værker og udstillinger sikrede ham international berømmelse i hans egen levetid og gav ham midler til at samle, og det gjorde han fra 1890'erne i et vanvittigt tempo. Ved sin død havde han opbygget en samling på mere end 6.500 genstande: græsk-romerske statuer, keramik fra Kina, japanske masker og ægyptiske genstande, især vaser, skulpturdele, en del relieffer og koptiske tekstilfragmenter. De ægyptiske genstande udgør omtrent 1000 genstande. Samlingen var et totalt miljø, Rodin installerede rundt omkring sig i sit private hjem i Meudon lige uden for Paris. Han kuraterede også en ud-

Fig. 1 Montre på Glyptoteket med små vaser, krukker og en af Rodins såkaldte *assemblages* (sammenstillinger): *Assemblage: Nøgen kvinde med hoved fra Slavisk kvinde, siddende på en ægyptisk vase med ører*. Gipsfigur modelleret af Rodin 1890-1917; vaser fra Førdynastisk og Thinitisk tid (3500-2900 f.v.t.). Fra udstillingen *Auguste Rodin – Forskydninger*. Foto Ana Cecile Gonzales.

stilling med sine egne værker i dialog med objekter fra samlingen, der blev vist i 1913 i hans nyopførte museum i Hôtel Biron i centrum af Paris – det nuværende Musée Rodin [fig. 2]. Trods sin anseelige størrelse er samlingen i vid udstrækning blevet overset, hvilket efterlader os med ubesvarede spørgsmål: hvorfor samlede Rodin, og hvilken funktion havde hans samling?

Udstillingen på Glyptoteket tog fat i, hvilken aktualitet Rodins samling har i dag, og hvordan den kan bidrage med nye oplevelser af kunstnerens værker og arbejdsmetode. Her vist for første gang Rodins egne skulpturer i dialog med hans antikke og ægyptiske samling. Det var ikke helt uproblematisk at sætte Rodins værker i dialog med hans samling, og kurateringen og iscenesættelsen af dem i udstillingen gav anledning til flere overvejelser. For hvordan undgår man formalistiske og stilistiske sammenligninger eller et hierarki, hvor udelukkende Rodins værker er hovedpersoner og de andre bifigurer [fig. 3]?

Samlingen var afgørende for Rodins metode i den senere del af hans karriere, hvor han brugte den aktivt i forhold til kunstneriske eksperimenter og i forhold til sin selvscenesættelse som kunstner. Igenem fire temaer, fragmentering, iscenesættelse, transformationer og dekonstruktioner, viste udstillingen, hvordan antiksamlingen blev afgørende for Rodins nytænkning af skulpturen. Med samlingen skabte Rodin et enestående rum, hvor han kunne eksperimentere med forskellige former for forskydninger af værker og genstande, så de konstant fremtrådte på nye måder. Disse forskydninger ændrede

genstandene og gav dem nye former, nye betydninger eller nye funktioner. Udstillingstitlen *Forskydninger* afspejlede denne teoretiske tilgang til samlingen, men det var også et kuratorisk greb i selve udstillingen.

Udstillingen arbejdede direkte med forskydninger af genstandene: de samme værker gik igen, men i forskellige udgaver og størrelser. De samme hoveder, hænder og torsoer blev repeteret i forskellige værker og blandede sig med hinanden. Derudover blev begrebet også underbygget igennem temaer og tekster i udstillingen. Disse greb skulle understrege de semiotiske (tegnfortolkende) og materielle forskydninger imellem genstandene og fremhæve Rodins metode. I forlængelse af dette var det også et bevidst valg, at det biografiske var meget nedtonet. Genstandene blev også forskudt igennem den rummelige iscenesættelse. Scenografien skulle understøtte det tematiske og løsrive udstillingen fra et kronologisk eller rumligt aflæseligt forløb.

Fig. 2 Rodins antiksamling i modtagelsesværelset i stueetagen i Hôtel Biron, december 1913. Eugène Drouet © Musée Rodin.

Rodins fascination af Ægypten

Rodins samling er også interessant at se i en historisk sammenhæng [fig. 4]. Med sin samling træder Rodin ind i en kontekst af samlere omkring århund-

redskiftet. På tærsklen til det 20. århundrede opkøbte han genstande fra, hvad man i tiden betragtede som finere kulturer. Rodin nærmest slugte alle tidens samlertrends med sin antikke samling, japnisme og ikke mindst ægyptomani. Rodins ægyptiske samling fylder i numerisk værdi overraskende meget, men hans fascination af det ægyptiske har stået meget i skyggen af hans fascination af antikken. Sammenligner man med andre samlinger i tiden, er det interessant, hvad den store samling af ægyptiske genstande i Rodins samling repræsenterer. Ser man på andre europæiske samlinger på samme tid, var Ægypten afgørende. Brygger Carl Jacobsen, som grundlagde Glyptoteket, anså Ægypten som kimen til den vestlige kunsthistorie, og psykoanalytikeren Sigmund Freud havde en mindre samling med hovedfokus på Ægypten. Med en mere akademisk interesse end Rodin var Freud både optaget af arkæologien, som han brugte som et billed-

sprog, og så indtog de ægyptiske genstande en særlig position: på hans skrivebord stod Horus og Osiris, som man som patient kunne betragte under terapien. Dette samt flere af Freuds tekster afspejler et blik på de ægyptiske genstande som en adgang til det ubevidste. Bénédicte Garnier, der er ansvarlig for Rodins antikke samling på Musée Rodin i Meudon, lader Rodins samling pege i samme retning, idet hun sætter kunstnerens ægyptiske samling i sammenhæng med modernisternes fascination af, hvad man opfattede som uciviliserede kulturer.

Opbygningen af Rodins ægyptiske samling

Da Rodin i 1893 flyttede til Villa des Brillants i Meudon (se fig. 4), begyndte han for alvor at opbygge sin samling af ægyptiske antikviteter. Kilderne til hvor han gjorde sine køb, findes i Musée Rodins arkiver i form af dagbøger, breve fra enkeltpersoner og antikvitethandlere med tilbud om salg

Fig. 3 Stort kongehoved, Ægypten, tidlig ptolemæisk tid (332-200 f.v.t.), kalksten (th) og Auguste Rodin (1840-1917), Hertuginde af Choiseul 1911, marmor (tv). Begge i Musée Rodin. Fra udstillingen på Glyptoteket, *Auguste Rodin – Forskydninger*. Foto Ana Cecile Gonzales.

Fig. 4 Dele af Rodins antikke og ægyptiske samling som udstillet i Musée Rodin, Meudon i dag. Foto Tine Bagh.

Fig. 5 Montre i Hôtel Biron 1917 med mumiemaske af stuk (skimtes i midten bagerst) og andre ægyptiske genstande. Gustave Coquiot © Musée Rodin. <https://www.gutenberg.org/cache/epub/42561/pg42561-images.html>

Fig. 6 Udvalg af koptiske tekstilfragmenter i Rodins samling. Screenshot fra <http://www.egypte.musee-rodin.fr/fr/collections/textiles>.

af antikviteter samt forskellige salgskataloger med antikviteter. Et af de steder, han frekventerede, var det store auktionshus Hôtel Drouot i Paris, som stadig findes i dag. Herfra solgtes bl.a. samlinger, som tidligere havde tilhørt større, europæiske samlere. I starten drejede det sig mest om mindre genstande, som gudfigurer af bronze, mumiemasker af stuk og koptiske tekstiler. Især fra omkring 1900 og frem til Rodins død i 1917 voksede samlingen, og fra omkring 1910 blev det bl.a. også til skulpturdele og større tempelrelieffer indkøbt i Cairo (se nedenfor) til at indgå i udstillingen på Hôtel Biron. Da Rodin selv aldrig besøgte Ægypten, blev en del af hans samling købt i Ægypten og især i Cairo gennem mellemmænd, og hans kendskab til landet og historien stammede især fra museumsbesøg og rejseberetninger, som han også samlede i sit bibliotek.

Rodin købte ind hos forskellige antikvitetshandlere, hvor nogle er mere kendte end andre, og grækeren Georges Anastassiadis var i årene 1905-1909 en af dem, der bidrog en del til Rodins samling, uden at vi ved så meget om ham. Omkring samtidig havde Rodin kontakt til familien Tano fra Cypern med Marius Tano, som i 1870 havde grundlagt en af de største antikvitetsforretninger i Cairo. Som et godt eksempel har Bénédicte Garnier samlet information i arkiverne om Rodins indkøb af mumiehoveder/masker af stuk, der med deres på en gang levende og døde udtryk var meget populære på den tid. De to første blev i 1903 købt hos Phocion Jean Tano, der var fætter til Nicholas Tano, Marius Tanos' nevø og efterfølger. Denne var tilsyneladende involveret i uofficielle udgravninger i Akhmim, hvor mange af de omtalte mumiehoveder/masker stammer fra. I 1906 blev en anden maske erhvervet hos antikvitetshandleren H. Laurent, mens Georges Anastassiadis i 1908 tilbød Rodin to masker, som begge var fra samme grav. I 1910 sendte Oxan Aslanian (se nedenfor) en kasse fra Cairo med antikviteter til Rodin, som indeholdt en maske, som han gav den fornemme betegnelse 'Cleopatra'. I forbindelse med 1913-udstillingen på Hôtel Biron og Rodins ønske om at overdrage sine samlinger til den franske stat lavede Charles Boreux fra Louvre en optegnelse over Rodins samling. Her fremgår det, at der på det tidspunkt fandtes 21 masker, to på Hôtel Biron [fig. 5] og resten i Meudon, hvor ti var i Alma Pavillon, tre på kontoret, fem på værkstedet og et i et andet studio. Desuden var der 12 øjne af glas og kvarts fra lignende masker.

En anden af de helt store antikvitets sælgere i Cairo var Paul Philip (1887-1909), der også bidrog til Rodins samling, men en af de sælgere, som især fik

betydning, var Joseph Altounian (1890-1954). Han var født i Konstantinopel (Istanbul) og voksede op i Smyrna (Izmir), men familien, der var armensk, flygtede til Cairo, da de blev forfulgt i Tyrkiet. I 1908 flyttede den unge Altounian til Paris, hvor han kom i kontakt med kunstnermiljøet i Montmartre, bl.a. Picasso og Kees van Dongen. I årene 1910-1914 var han flere gange i Ægypten, hvor han besøgte udgravninger og så på antikviteter til Rodin. Han sendte lister hjem med detaljerede beskrivelser af ægyptiske genstande, som Rodin derefter købte uden at have set dem. Oxan Aslanian (1887-1968), nævnt ovenfor, var en anden armenier, født i Thessaloniki, der solgte antikviteter til Rodin 1910-1913. Han er dog bedst kendt som forfalsker af især Gamle Rige- og Amarna-skulptur og gik også under navnet Berlin-mesteren, da han solgte til mu-

set dér foruden til bl.a. Louvre. En mindre del af Rodins samling består af falsknerier, ligesom det i øvrigt er tilfældet i mange samlinger og på de fleste museer. Til sidst kan nævnes Joseph Brummer (1883-1947), en ungarsk-amerikansk skulptør og antikvitethandler, der i 1906 flyttede til Paris, hvor han i nogle år også arbejdede for Rodin i dennes atelier, indtil han emigrerede til USA før 1. Verdenskrig i 1914.

Betydningsfulde genstande i Rodins ægyptiske samling

Ved første øjekast er det påfaldende, hvor mange mindre stenkrugger og -vaser, der indgik i Rodins ægyptiske samling. Som allerede nævnt anvendte han nogle af dem direkte til sine såkaldte *assemblages* (se fig. 1), og det er klart, at han var meget fascineret af deres former. Dette kan ikke være tilfældet med f.eks. de mange stykker af koptiske tekstiler i hans samling, der snarere tiltalte ham ved deres skønhed og velbevarede farver [fig. 6]. Som det er tilfældet med de fleste bevarede, koptiske tekstiler, er der ikke tale om hele dragter, men om de fint dekorerede dele af tunikaer og andre klædestykker.

Det er interessant, at Rodin som skulptør ikke kun samlede på skulpturdele, men netop inkluderede stort set alle typer af genstande og materialer bortset fra papyrus. Han købte både nogle modelstykker og flere større og mindre fragmenter af forskellige typer af statuer, fra blokstatuer, såkaldte naophorer (naos-bærere) og en mand med lang kappe (fig. 2), hvor de fleste kan dateres til Sentiden eller Ptolemæisk tid, til mindre gravfigurer af træ fra Mellemste Rige. Eksempler på romerske terrakottafigurer indgik også i samlingen ligesom de allerede nævnte gudfigurer af bronze, og Bes fik

også plads i form af bl.a. et par lidt større figurer af kalksten, hvoraf en var med i udstillingen i København [fig. 7].

Gennem Altounian købte Rodin relieffer fra det ptolemæiske tempel for løvegudinden Repyt i Athribis nær Sohag og Akhmim i Øvre Ægypten. De har vist sig alle at høre til en scene øverst på den vestlige mur i det såkaldte Punt-rum, hvor farao ofrer til Repyt. På den nederste del af væggene i dette rum ses stadig de enestående fremstillinger af røgelse- og myrratræer. Templet blev senest udgravet og dokumenteret af et hold under ledelse af Christian Leitz fra Tübingen Universitet, hvor også Ole Herslund deltog, og som han har holdt foredrag om for DÆS. Rodins samling indeholder også et vægfragment fra Isis-templet i Behbet el-Hagar midt i Nildeltaet nær den store by Mansura. Dette tempel blev påbegyndt i 30. dynasti, men det stod først færdigt under Ptolemaios III. Hvor reliefferne fra Athribis er af kalksten, er det fra Behbet el-Hagar af granit ligesom de tre relieffer fra samme tempel på Glyptoteket (ÆIN 1061, 1064 og 1525). Rodins relief viser gudparret Onuris og Mehyt i lavt relief, hvor Glyptotekets fragmenter er udsmykket med sænket relief. I dag ligger templet stadig i ruiner efter jordskælv med store mængder af granitblokke med relief, selvom en del i sin tid havnede på museer bl.a. også på Metropolitan Museet i New York.

Rodin ansatte kunstneren Kichizo Inagaki (1876-1951), der arbejdede som møbelsnedker og træskærer, til at montere både de større relieffer fra Athribis, så de kunne hænge på væggen, og mindre relief-fragmenter, så de kunne stå [fig. 8 a, b og 9]. De kraftige trærammer er meget dominerende, og kan i sig selv og i samspil med de ægyptiske relieffer ses som kunstværker. Med rammen bliver fragmentet forvandlet til et skulpturelt objekt. Det er et tydeligt eksempel på de forskydninger, der fandt sted i Rodins samling, hvor han ligesom i assemblagerne, giver objekterne en ny betydning og funktion.

Et noget tidligere tempelrelief i Rodins samling stammer fra Abydos og forestiller (den øverste del af) Ramesses I iført den blå krone, idet han spænder en bue. Yderligere interessant er et gravrelief og et vægmaleri, som begge dateres til 18. dynasti. Reliefet viser del af et begravelsesritual og stammer fra

Fig. 7 Montre på Glyptoteket med Bes-figur fra Rodins samling. Kalksten, h. 43,1 cm, Ny Rige (?). Fra udstillingen *Auguste Rodin – Forskydninger*. Foto: Ana Cecilie Gonzales.

Pay og Raias grav i Sakkara nær Horemhebs grav. Pay, som levede under Tutankhamon, var leder af Amons kvæg og af haremmet i Memfis. Sidstnævnte titel blev ved hans død overdraget til sønnen Raia, som også overtog selve graven i Sakkara.² Andre dele af denne grav findes i Firenze og New York, og i Berlin er der to steler, mens Louvre og Wien hver har en pyramidion. Vægmaleriet er fra den thebanske grav TT 161 i Dra 'Abu el-Naga' tilhørende Nakht, der var gartner for Amon på Amenhotep III's tid. Det viser den guddommeliggjorte Amenhotep I og prins Sapair og stammer fra den bagerste del af graven, til højre for indgangen til sanktuarieret,

2 Graven blev i 1994 genfundet af en ekspedition fra Egypt Exploration Society og Museum van Oudheden i Leiden og i 2005 udgivet af Maarten Raven m.fl. <https://www.saqqara.nl/tombs/tomb-of-pay-and-raia-1994/>

hvor Nakht ofrede en blomsterbuket til dem. Denne del med Nakht findes stadig på væggen i selve graven (oplysning fra Lise Manniche). Lise har beskæftiget sig med graven, der i sin tid, da den var i en mere komplet stand, blev kopieret af Robert Hay 1826/1832.³ I 1910 købte Valdemar Schmidt tre fragmenter i Cairo fra denne grav til Glyptoteket. På Musées Royaux d'Art et d'Histoire i Bruxelles findes en kopi i reduceret målestok af graven fremstillet 1924-8 af Marcelle Baud med udgangspunkt i Hays tegninger (den blev restaureret for omkring ti år siden).

Allerede fra 1909 arbejdede Rodin på at skænke hele sin samling inklusive den ægyptiske til den franske stat, idet han skrev: "Jeg giver staten alt mit

Fig. 8 a og b

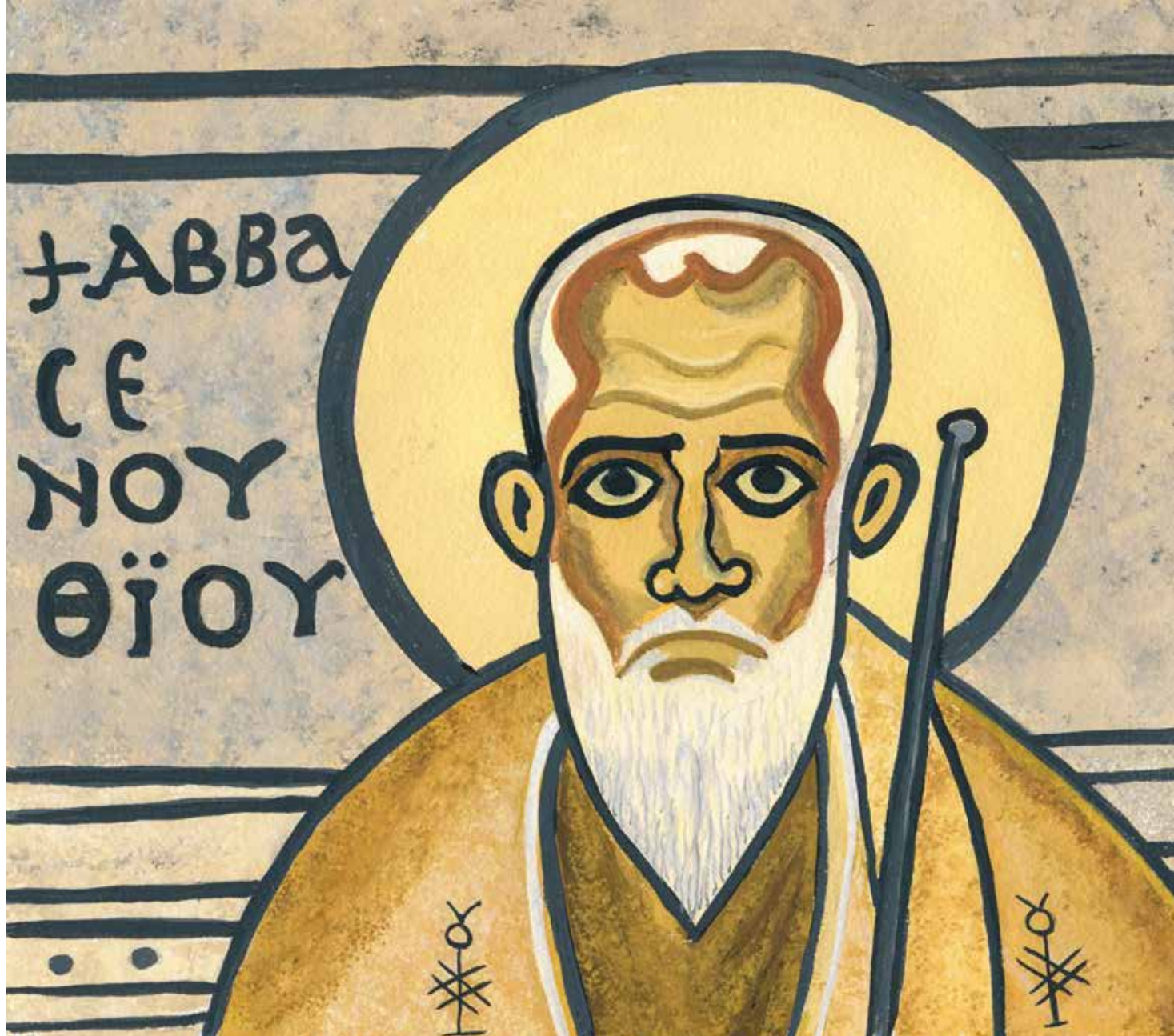
Øvelsesstykke med falk og to væddere på den anden side. Sentiden 4.-3. årh. f.v.t. Monteret af Kichizo Inagaki. Foto © Musée Rodin.

Fig. 9 Ægyptiske og antikke genstande i Hôtel Biron med reliefferne fra Athribis på væggen i hjørnet. Eugene Drouet © Musée Rodin.

arbejde i gips, marmor, bronze, sten og mine tegninger samt den samling af antikviteter, som jeg var glad for at samle til læring og uddannelse af kunstnere og arbejdere." Det var dog først efter mange forhandlinger og vurderinger af samlingerne, at Rodin i 1916 underskrev donationen af samlingerne, hvor den ægyptiske var dokumenteret af Georges Bénédite og Charles Boreaux fra Louvre. Kunsthistorikeren Léonce Bénédite, direktør for Luxembourg Museet, havde rådet Rodin til at købe de større relieffer og skulpturer, og da Rodin døde i 1917, var han en af eksekutorerne af Rodins testamente. Han udgav et samlet katalog og blev Musée Rodins første kurator, da det slog dørene op d. 12. marts 1919 med et udvalg af ægyptiske og antikke genstande i modtagelsesværelset i stuen og på 1. sal.

I dag findes den ægyptiske samling i Meudon, og Rodins egne værker er udstillet i Musée Rodin, det tidligere Hôtel Biron.

3 L. Manniche, 'The Tomb of Nakht, the gardener at Thebes (No. 161) as copied by Robert Hay', *Journal of Egyptian Archaeology* 72, 1986, s. 55-78.

Under et af de mange raids af forskellige horder, der i det 5. århundrede plagede store dele af Nildalen, var det store Hvide Kloster nær det moderne Sohag i stand til at sørge for 20.000 flygtninge – hvis vi skal tro den beretning om sagen, som blev forfattet af abbeden for klosteret, den berømte koptiske munk Shenute (ca. 350-450) [fig. 1].¹ Flygtningene boede angiveligt i tre må-

1 Se nærmere P.J. Frandsen, 'Den gode krig. Om Kushiter-nes invasion', *Papyrus* 28/1, 2008, s. 32-43, og *De kristne ægyptere. Munkevæsenet og den tidlige koptiske kristendoms historie*, København 2021, s. 289-294.

neder i og omkring klosteret, og Shenute fortæller detaljeret om, hvor store resurser det krævede at holde alle disse flygtninge i live. De skulle have mad hver dag, de syge skulle plejes af læger, deres store mængder af alle slags husdyr skulle have mad og drikke, ja, det kostede en formue. Til alt held, dvs. takket være Guds hjælp, disponerede klosteret over en så stor produktion af fødevarer, at man tilmed kunne klare de forpligtelser, man havde haft også inden flygtningekatastrofen indtraf. En enkelt faktor var af fundamental betydning, nemlig vandforsyningen, men her kunne man ligeledes med Guds hjælp klare opgaven: "Også den lille brønd var et

Fig. 1 Shenute afbildet i Røde Kloster. 7. årh. Tegning LM.

Tal og tro

– og vandforsyning

Paul John Frandsen

under, fordi, hvis ikke Gud havde velsignet den (dengang som nu), havde den ikke været tilstrækkelig til, at de kunne drikke vand af den. Shenute forklarer Guds velsignelse ved at sammenligne klostrets situation med blandt andet historien i Det Gamle Testamente om enken fra Zarepta, der med Guds og profeten Elias' hjælp hver dag i tre år kunne tage mel og olie fra to små krukker, uden at de blev tømte (*1 Kong. 17:9-16*):

Er det, som vi har til rådighed, ikke større end det, som enken fra Zarepta havde? Hvad er der i disse små krukker? Hvor kom alt dette mel og denne olie fra? For at denne profet, som var værdig til enhver tillid fra Guds side, kunne leve deraf sammen med denne enke og hendes børn i disse tre år og seks måneder uden at de gik til grunde. "Hvad", kunne en eller anden nu finde på at sige, "er der et skatkammer på dette sted? Et stort fad?" (Er sandheden ikke den, at) det drejer sig om en lille beholder? Er det ikke en lille vandkrukke?

Uden vand havde intet været muligt, men 20.000 mennesker er mange, og den moderne forskning har – blandt andet derfor – gerne villet efterprøve klostrets kapacitet med hensyn til vandforsyning uden at tage sin tilflugt til Gud. Hvor meget vand rådede klostret over, hvor mange munke og nonner levede i Shenutes klostre, og hvor stor lid skal vi fæste til hans tal? Det er de spørgsmål, denne artikel handler om.²

Men inden vi ser nærmere på spørgsmålet, skal det dog påpeges, at den arkæologiske rekonstruktion af Shenutes verden rummer et par væsentlige metodologiske problemer. Der er for det første et helt klassisk dilemma. Vores viden om fortiden hviler på et større eller mindre antal brokker af viden; det gælder såvel tekster som arkæologiske levn. Og spørgsmålet er, om vi vil nøjes med blot at præsentere disse brokker, eller om vi vil vove pelsen og forsøge at skabe sammenhæng med fare for fejl i rekonstruktioner. Hvis vi vælger det sidste og rekonstruerer en virkelighed, der kan forklare kilderne, må vi

2 Se også Frandsen, *De kristne ægyptere*, s. 193-195.

dernæst overveje, om, og i hvilket omfang, vi er parate til at acceptere kronologiske divergenser, og når vi har indtaget et standpunkt i disse materier, må vi beslutte os til, hvor langt vi vil gå i generaliseringer. Når det drejer sig om at skrive Hvide Klosters historie på Shenutes tid, må vi derfor gøre det klart, at klostret faktisk er et godt eksempel på manglende kronologisk overensstemmelse mellem skriftlige og arkæologiske vidnesbyrd. Den information, som udledes af de skriftlige kilder, giver os i hovedsagen et billede af klostrets første hundrede år, dvs. Shenutes epoke, mens analysen af de arkæologiske levn rekonstruerer et klosterkompleks, som det så ud i de følgende to århundreder og lidt senere, dvs. navnlig fra det 5. til det 7. århundrede.³

Hvor meget vand – hvor mange mennesker?

Shenutes efterfølger, Besa, skrev en levnedsbeskrivelse af sin forgænger, et såkaldt *Vita*. I den noget senere arabiske version af dette *Vita* finder vi en oplysning om, at der i de tre klostre, Shenute var

3 Se grundlæggende L. Blanke, *An Archaeology of Egyptian Monasticism. Settlement, Economy and Daily Life at the White Monastery Federation*, New Haven, CT, 2019, især s.109-116.

øverste chef for, Hvide Kloster, Røde Kloster og nonneklostret i Atripe, levede 2.200 munke og 1.800 nonner.⁴ Hvide Kloster har i nyere tid været genstand for en række arkæologiske surveys og udgravninger. Blandt de mange opdagelser og den indsigt, alt dette har frembragt, kan man mene, at fundet af Shenutes fantastiske grav må være det mest sensationelle. Men man kan mindst lige så godt argumentere for, at undersøgelser af en række mindre spektakulære forhold har fremdraget nok så vigtig information. Og her har den danske arkæolog Louise Blanke i en nyere afhandling om især det ene af disse klostre, Hvide Kloster, påvist, at angivelserne af antallet af beboere i klostrene ikke kan stå for en arkæologisk prøvelse. Metoden har bl.a. været at kortlægge og analysere klostrets vandforsyning.⁵ Vand har skullet bruges til alskens formål,

4 E. Amélineau, *Monuments pour servir à l'histoire de l'Égypte chrétienne aux IVe et Ve siècles*, Paris 1888, s. 331; teksten siger desuden, at disse tal hverken inkluderer novicer eller tjenere! Se også diskussionen af disse og andre tal for klostrenes indvånere i J. Leipoldt, *Schenute von Atripe*, Leipzig 1903, s. 93-94.

5 Om det følgende se Blanke, *An Archaeology of Egyptian Monasticism...* s. 117-133.

Fig. 2 Kirken i Hvide Kloster i dag. Foto Louise Blanke.

Fig. 3 Brønden i Hvide Kloster. Foto Louise Blanke.

madlavning, personlig hygiejne, vask, husdyrhold, hvortil kommer forskellige former for håndværksmæssig produktion som f.eks. pottemageri.

Hvide Kloster var et kæmpestort kloster [fig. 2]. Blanke vurderer arealet inden for murene til at være 77.500 m² svarende til 7,5 hektar eller 15 tønder land, hvad der gjorde det til et af de største klostre i oldtidens Ægypten. Til sammenligning kan nævnes, at det københavnske Tivoli er på netop 15 tønder land. På grundlag af Shenutes egne angivelser har man desuden beregnet, at klostret derudover rådede over ca. 50 km² landbrugsjord, et tal der ikke hidtil har været underkastet nogen moderne analyse.⁶

Hvide Kloster havde to store brønde. Den vigtigste af dem havde form som en rektangulær firkant, 6 x 8 meter og med en dybde, der ikke nærmere har kunnet bestemmes [fig. 3]. Brønden er smukt muret af brændte sten, og vandoverfladen er i dag 12,5 meter fra kanten.⁷ Vandet har kunnet løftes op ved hjælp af to parallelt placerede oksetrukne *sakia*'er og er herfra sendt ud i et vidtspændende system af rør, for det meste lavet af brændt ler, hvortil var knyttet fordelings- og inspektionskasser, sedimenteringsbeholdere og vandtanke. Til vandsystemet sluttede sig også forskellige former for afløb og dræning. Den anden brønd er cirkelrund og sandsynligvis bygget lidt som en moderne brønd, hvor man sætter ringe ned, efterhånden som man graver brønden. Vandstanden i brønden har efter al sandsynlighed afspejlet det aktuelle grundvandspejl.

Det centrale problem er nu, hvor meget vand klostret kunne disponere over, fordi mængden kan være en væsentlig faktor i bestemmelsen af, hvor

mange mennesker, der kunne bo i klostret. Blankes beregninger hviler på en række overvejelser vedrørende *sakia*'ernes kapacitet, der beror på størrelsen og antallet af de krukke, der henter vandet op; den højde, hvorfra vandet kan løftes, typen af trækdyr, samt på hvor hurtigt brøndene fyldes op igen. Hun når frem til, at hver brønd kunne producere ca. 60 m³ pr. dag.

Disse tal sætter hun i relation til en hypotese om, at to tredjedele af de 2.200 munke kunne bo i Hvide Kloster, altså 1.450 personer, og spørgsmålet er dernæst, om et tal i den størrelsesorden lader sig forene med den mængde vand, hun har regnet sig frem til. Her melder et nyt spørgsmål sig: hvor meget vand behøver mennesker for at leve ordentligt? Blanke vælger at basere sine beregninger på en vurdering for WHO (*The World Health Organisation*), hvorefter "7,5 liter pr. person pr. dag vil være tilstrækkeligt til, at de fleste mennesker kan klare sig under de fleste betingelser", men nævner i samme sætning, at WHO "understreger, at der kræves ca. 20 liter, når man medtænker den helt basale personlige og fødemæssige hygiejne." Hvis forbruget sættes til 20 liter, ville 1.450 munke skulle bruge 29.000 liter eller 29 m³ pr. dag, hvad der svarer til

6 Blanke, *An Archaeology of Egyptian Monasticism...* s. 119. Det er svært at sammenligne størrelsesforholdene for de fleste klostre på grund af deres meget forskellige arkæologiske status. Blanke sammenligner med Balaiza (mellem Asiut og Hvide Kloster), der var på 15.000 m²; Apa Jeremias i Saqqara på 31.500 m² og Simeons-klostret i Aswan på 15.000 m². Det største kloster synes at have være Apollo-klostret i Bawit (mellem Asiut og Minya), hvor tallene svinger mellem 366.000 m² (Blanke) og 4.000.000 m² = 40 hektar (A. Delattre, *Papyrus coptes et grecs du monastère d'apa Apollô de Baouît conservés aux Musées royaux d'Art et d'Histoire de Bruxelles*, Bruxelles 2007, s. 45.)

7 Om dette og det følgende se Blanke, *An Archaeology of Egyptian Monasticism...* s. 92 og 122-127 med tilhørende figurer.

Fig. 4 Resterne af refektoriet i Hvide Kloster. Jf. beskrivelsen af refektoriet i Atripe s. 36-37. Foto Louise Blanke.

48% af én brønds daglige kapacitet. Der skulle således ikke være noget problem i at antage, at der i Hvide Kloster boede ca. 1.500 munke [fig. 4].⁸ Blanke mener imidlertid, at tallet ikke kan have været mere end en 700-800 munke, fordi der også skulle bruges meget vand til en række aktiviteter, der fandt sted inden for klostrets mure. Fundet af brændingsovne og vandbeholdere viser, at den vandkrævende pottemagervirksomhed har fundet sted på selve klosterområdet. Betydelige mængder af vand var også nødvendigt i fremstillingen af forskellige byggematerialer såvel som tekstiler. Spørgsmålet er dog, om disse produktive aktiviteter krævede så meget vand, at 31.000 liter skulle være utilstrækkeligt? Og hvis begge brønde var i brug på Shenutes tid, hvad vi rent faktisk ikke ved noget om,⁹ skulle der så bruges 91.000 (120 m³ minus 29 m³) liter pr. dag til disse formål? Hvis man tilmed ville følge

8 Blanke, *An Archaeology of Egyptian Monasticism...* s. 129.

9 Blanke, *An Archaeology of Egyptian Monasticism...* s. 180.

WHO's lave tal på 7,5 liter per person pr. dag, ville de 29.000 liter i teorien række til 3.866 munke – et tal der næppe heller kan afspejle virkeligheden.

Og så kan disse overvejelser om vandforbrug faktisk problematiseres yderligere, fordi man måske ikke behøver at tage WHO's tal for gode varer. Under andre omstændigheder og i andre tider har mennesker levet med helt andre minimumsbehov. Under 2. Verdenskrig kæmpede briter og tyskere i alliance med italienere om kontrollen med Nordafrika. Aksemagternes mål var at erobre kontrollen med Suezkanalen, og kampene varede fra 1940-43. Ørkenkrigen stillede store krav til forsyningstjenesten, og her var vand ikke mindre vigtigt end ammunition og benzin. Både fra engelsk og tysk side kender vi til et talmateriale for vandforsyningen, og begge er ganske interessante. Det vigtigste materiale findes hos tyskerne. Alfred Toppe, der var generalmajor i den tyske hærs forsyningstjeneste, blev efter krigen af amerikanerne bedt om at redegøre for logistikken i bl.a. ørkenkrigene. Sammen med ni ledende forsyningsofficerer, militære geologer og

vandingeniører stod han i spidsen for en stor rapport, der i to bind blev udgivet på engelsk i 1952. Til dette føjedes i 1953 et særligt supplement om vand udarbejdet af generaløjntant Fritz Hermann Bayerlein og publiceret af Historical Division, Headquarters United States Army, Europe.¹⁰ Begge værker fik fornyet aktualitet i forbindelse med forberedelserne til Golfkrigens operationer Desert Shield og Desert Storm, og det amerikanske Combat Studies Institute og U.S. Government Printing Office producerede derfor i 1991 en forkortet version af tobindsværket fra 1952; allerede i oktober 1990 havde US Marine Corps dog genoptrykt supplementet fra 1953.¹¹ Dette supplement noterer indledningsvis, at man kan klare sig med langt mindre vand end man tror, ikke mindst når det drejer sig om forbruget til hygiejne. Så tilføjes det, at "bare synet af vand eller andre drikkelige væsker fremkalder en følelse af tørst. I kontrast hertil foretager en soldat, der kommer til ørkenen, straks en psykologisk tilpasning til den forventede mangel på vand og lærer forbløffende hurtigt at klare sig med en minimal mængde passende til hans helbred."¹²

Hos tyskerne beregnede man et standard minimumsforbrug på fire liter vand per mand per dag, således at to liter gik til madlavning. Denne mængde blev dog udleveret til feltkøkkenerne, aldrig til soldaterne selv. I feltkøkkenet brugte man vandet til at lave mad, og til te og kaffe. I kampenhederne var rationerne endnu mindre – hvad der jo nok kan undre, da soldaterne her var de mest udsatte. Kampenhedernes soldater fik hver især hver morgen en feltflaske med $\frac{3}{4}$ liter te eller kaffe, og det var så dagsrationen. Soldaterne blev aldrig vasket, men måtte klare sig med sand.¹³ Også fra engelsk side har vi kendskab til vandforbruget. Her lå forbruget hos kampenhederne på 2 pints = 1.136 liter vand pr. dag – med en hygiejne af nogenlunde

samme karakter som hos tyskerne.¹⁴ Når enhederne var trukket væk fra fronten, beregnede man normalt vandforbruget til 1 til 1,5 gallon pr. dag, afhængig af tid og sted (= 4,5 til 6,8 liter). Dette forbrug skulle dække alt undtagen vand til at køle bilernes motorer.¹⁵

Hvordan kan vi nu bruge disse data? I sin fortolkning af de kvantitative konsekvenser af brøndenes formodede samlede kapacitet på 120.000 liter anvender Blanke WHO's høje tal på 20 liter pr. dag pr. person. For at forsyne 20.000 flygtninge og 1450 munke med den mængde vand måtte Hvide Klosters brønde kunne producere 429.000 liter vand, en mængde der klart ligger uden for deres kapacitet. Blanke mener, at klostret højst kunne skaffe vand til 6000 mennesker under forudsætning af, at vand ikke blev brugt til at opretholde alle klostrets øvrige opgaver (produktionsvirksomhed mm.). Ud fra et lignende sæt beregninger ville Røde Kloster og Atripe hver kunne understøtte yderligere 3000 flygtninge. Hun må derfor konkludere, at de overlevede tal med hensyn til såvel antallet af beboere i klostrene som antallet af flygtninge er uholdbare.¹⁶

Hvis vi imidlertid bruger de tyske tal på 4 liter pr. person, får vi naturligvis et helt andet resultat, nemlig $4 \times 21.450 = 85.800$, altså et samlet forbrug, der ligger klart under den estimerede maksimum kapacitet på 120.000 liter. Ud fra denne beregning ville klostret selv med en stor mængde flygtninge stadigvæk kunne drives som en økonomisk enhed. Blankes undersøgelser af vandforsyningen i Hvide Kloster – og de øvrige to klostre i sammenslutningen – er uomtvisteligt vigtige for en bedre forståelse af klostrets dimensioner og funktionsmåde, men de kan efter min bedste overbevisning ikke i sig selv bruges til at bestemme antallet af munke og andre beboere i klostret. Når det drejer sig om at skaffe vand til f.eks. flygtninge, er det selvsagt vigtigt at have kendskab til den mængde vand, klostret kan disponere over, men her afhænger de demografiske konsekvenser, som vist, af de tal man lægger til

10 Marine Corps med betegnelsen FMFRP [Fleet Marine Force Reference Publication] 12-96-Supp. - MS #P-129 Supplement.

11 Se A. Toppe, *Desert Warfare: German Experiences in World War II*, Combat Studies Institute 1991; *German Experiences in World War II, Supplement*, Combat Studies Institute 1990.

12 *German Experiences in World War II, Supplement*, s. 2-1.

13 Se Toppe, *Desert Warfare* s. 75-76; og *German Experiences in World War II*, s. 2-1.

14 Se J. Fennell, *Combat and Morale in the North African Campaign. The Eighth Army and the Path to El Alamein*, Cambridge 2011, s. 132 og A. Bortwick, *Battalion: A British Infantry Unit's Actions from El Alamein to the Elbe 1942-1945*, London 1994 (1946), s. 19.

15 *German Experiences in World War II*, 3-1 og 3-2, der handler om de britiske rationer.

16 Blanke, *An Archaeology of Egyptian Monasticism...* s. 129 og 180-181.

ἌΠΑ Ψ

grund for sine beregninger. Det er ikke vigtigt om flygtningene har boet inden for klostrets mure, hvad der ikke forekommer særligt sandsynligt, eller om de har opholdt sig udenfor. WHO's tal er normgivende for f.eks. UNICEF's arbejde med at skaffe rent drikkevand til landbefolkningen i områder som Indien og Afrika, og kan næppe bruges til meget andet.

Hvor mange munke og nonner boede i Hvide Kloster, Røde Kloster og Atripe?

Vender vi os nu til det mere specifikke spørgsmål om, hvor mange munke og nonner, der boede i klostrene, ville den første indskydelse vel være at se på klostrets bygninger og tælle antallet af sengepladser /værelser o. lign. Det kan man desværre ikke gøre med det kendskab, vi indtil nu har til, hvordan klostrene har set ud. Selvom de seneste årtiers arkæologiske aktiviteter har øget vort kendskab til klostret betragteligt, er det faktisk kun 26 % af de 77.500 m², der er blevet udgravet, og der er således meget, der endnu ikke er belyst. Indenfor rammerne af det, der er udgravet, findes en stor bygning, som nogle har tolket som et dormitorium, dvs. sted, hvor munkene kunne sove, men Blanke har argumenteret for, bygningen snarere var klostrets *diakonia*, administrationsbygning, og at man derfor ikke kender til det sted, hvor munkenes celler var.¹⁷

Blanke har dog også udviklet en anden argumentationskæde af nok så stor betydning. Ca. 3 km syd for Hvide Kloster lå nonneklostret i Atripe. Shenute havde et kompliceret og særdeles konfliktfyldt forhold til dette kloster, men her er det interessant, at der blandt de sparsomt bevarede/udgravede arkæologiske levn heldigvis er et af en særlig betydning, nemlig refektoriet, spisesalen. Denne bygning er 50 x 10 meter, og ligesom i Hvide Kloster peger en række piller på, at bygningen har haft et tag, muligvis et hvælvet tag. Refektoriet indeholder resterne af 10 cirkelformede murede bænke, hvis indre længde er 8,8 meter. Rummet formodes at have rummet

35-40 sådanne cirkelformede bænke.¹⁸ Sådanne refektorier kendes også fra andre klostre i tiden 5. - 10. århundrede, som f.eks. fra det langt mindre St. Simeons Kloster i Aswan, hvor der er bevaret otte cirkelformede bænke med en omkreds, der er lidt mindre end bænkerne i Atripe. I Deir el-Bakhit på Luxors vestbred rummede refektoriet seks runde bænke arrangeret i grupper på to, men til forskel fra Atripe er der her et rundt muret bord i midten af hver kreds. Diameteren i hver rundkreds varierer fra 1,60 til 1,72 meter.¹⁹ Spørgsmålet er nu i første omgang, hvor mange personer der har kunnet sidde på en sådan rundbænk. Her kan man nok godt tage udgangspunkt i det forhold, at sædet på en moderne stol er ca. 50 cm. bredt. Hvis vi således antager, at hver person skulle optage en plads på 50 cm. på en strækning af 8 m, ville det med 35 bænke give os et tal på 560 spisende (16x35); hvis vi antager, at refektoriet rummede 40 bænke, ville antallet af siddepladser stige til 640. I begge tilfælde er tallet betragteligt lavere end tallet 1800 nonner, hvis de altså skulle indtage måltidet på samme tid, således som det nævnes i teksterne. Men vi er nødt til at sætte tallet på pladser i refektoriet endnu lavere, fordi pladsbehovet efter al sandsynlighed var forbundet med reglerne for sømmelighed.

- 18 Refektoriet betegnes som AT. 5. Se Blanke, *An Archaeology of Egyptian Monasticism...* s. 172
- 19 Om Aswan se U. Monneret de Villard, *Description générale du monastère de Saint Siméon à Aswan*, Milano 1927, s. 31 og fig. 77; *id.*, *Il Monastero di S. Simeone presso Aswan*, 1927, s.106 og fig. 87. Om Deir el-Bakhit se I. Eisner og U. Fauerbach, 'Die spätantike/koptische Klosteranlage Deir el-Bachit in Dra' Abu el-Naga (Oberägypten). Zweiter Vorbericht', *MDAIK* 61, 2005, s. 143-146 med pl. 22-24. Om andre refektorier se P. Grossmann, *Christliche Architektur in Ägypten*, Leiden 2002, s. 288-292.

17 Blanke, *An Archaeology of Egyptian Monasticism...* s. 90-91, 119 og 121.

ENOYTE

“Vandmærker” efter tegninger af LM frit fortolket efter vægmalerier i Røde Kloster.

Ifølge en af Pachoms munkeregler må munkene nemlig overhovedet ikke komme for nær på hinanden. Det omfattende regelsæt er fyldt med alskens bestemmelser, som søger at minimere risikoen for, at munkenes tanker skulle komme til at handle om andet end det, klosteret anser for at være den korrekte vej til frelse, og der er derfor flere regler, som forbyder forskellige former for fysisk og verbal kontakt. Her drejer det sig om følgende regel:

I må heller ikke sidde (dvs. sove, man sov sidende) to sammen på samme måtte eller tæppe. Ingen må berøre hånden eller nogen anden del af sin fælle. Men du skal holde en armlængde mellem dig og ham, hvad enten du sidder (dvs. ligger) eller står eller går.

En armlængde svarer til 45 cm. og Blanke udvider derfor den krævede plads pr. person til 0,95 m, hvad der giver 280 personer, hvis der var 35 bænke i refektoriet og 320 personer, hvis der kun var 40 bænke. Vi er altså endnu længere fra de 1.800 nonner, det arabiske *Vita* nævner.²⁰

20 Regel (*praecepta*), nr. 95. Latinsk tekst: A. Boon, *Pachomiana Latina*, Louvain 1932, s. 40. Shenute henviser til og anvender denne regel, jf. hans regel nr. 396 hos B. Layton, *The Canons of our Fathers*, Oxford 2014, s. 258-259. Det skal nævnes en passant, at Eisner og Fauerbach regnede med, at der i Deir el-Bakhit kunne sidde en 11-12 personer på hver bæk. Deres tal er baseret på et konkret eksperiment! Se ‘Die spätantike/ koptische Klosteranlage Deir el-Bachit’ s. 143.

Hvad kan vi nu konkludere? Der er grunde til at tro, at måltidet ikke strengt set blev indtaget af alle munke på samme tid, men at man har spist i hold. Dertil kommer, at et formodentlig pænt stort antal munke og andre med tilknytning til klosteret har arbejdet uden for selve klosteret og derfor ikke bør indregnes i den tilgængelige spiseplads. Yderligere argumenter kan formodentlig hentes ved at analysere alle data om produktionen af brød og oliven,²¹ men det ændrer næppe fundamentalt på, at man må erkende, at antallet af munke og nonner har været væsentligt lavere end tallene fra *Vita*'et. Der har ganske enkelt været langt færre munke og nonner i de tre klostre, end hvad den arabiske, og langt senere, version af Shenutes *Vita* vil have os til at tro. Det betyder imidlertid ikke, at Shenutes egne oplysninger om antallet af flygtninge er decideret eller væsentligt forkert.²² Man kan selvfølgelig ikke ukritisk godtage de informationer, man får fra hans egne tekster. Men det er en metodisk fejl at slå oplysningen om antallet af flygtninge i hartkorn med tallene fra det sene *Vita*. Blankes redegørelse for og analyse af vandforsyningen er af fundamental betydning for forståelsen af klostrets hele virke og muligheder, men hendes brug af WHO's tal fører på vildspor. Det er til gengæld sandsynligt, at der i Hvide Kloster har været regler om at holde afstand svarende til de pachomske, og at det derfor er rimeligt at lade sådanne regler indgå i overvejelserne om størrelsen på antallet af munke og nonner. Efter hvad vi ved, er Shenutes regler i al almindelighed langt skrappe end Pachoms regelsæt, som de jo bygger på. Blanke sætter antallet af munke i Hvide Kloster til 500-600, og det er vel det bedste bud, vi har for tiden.

21 Se Blanke, *An Archaeology of Egyptian Monasticism...* s. 180-181.

22 Se diskussionen i A. G. Lopez, *Shenoute of Atripe and the Uses of Poverty: Rural Patronage, Religious Conflict and Monasticism in Late Antique Egypt*, Berkeley 2013, s. 59-60, hvor antallet af flygtninge foreslås sat til 5000.

DÆS-seminar om Bes

Lise Manniche

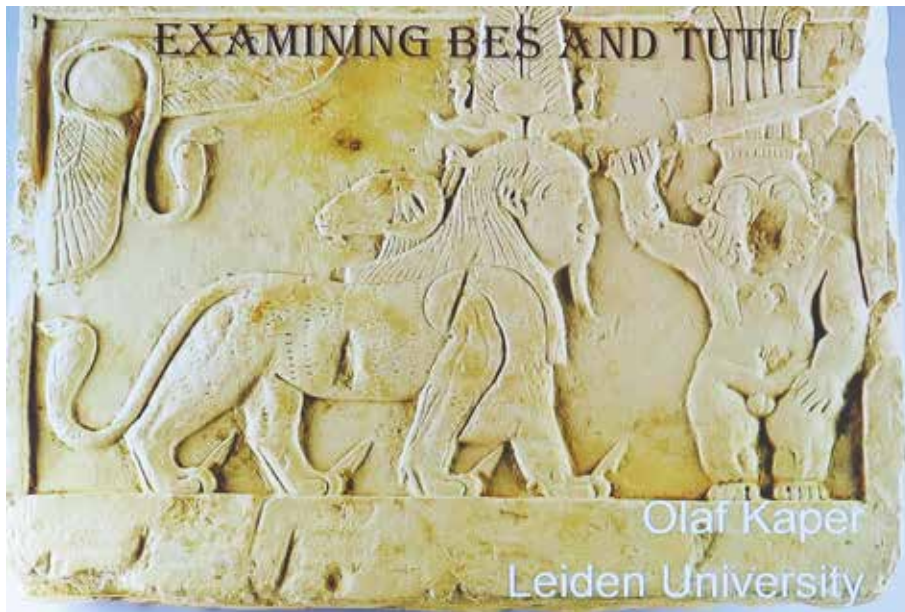
På en solrig lørdag d. 25. september afholdt vi igen et rigtigt seminar, som endda var internationalt med en dansk og to udenlandske foredragsholdere. I foråret var arrangementet blevet aflyst på grund af corona og erstattet af et enkelt foredrag via Zoom af Lise om “Bes på kanten”. Det lykkedes at passe efterårsseminaret ind, inden Bes-udstillingen på Glyptoteket blev taget ned for at rejse videre til Hannover, hvor den efter planen skulle have været vist i 2020. Vi nød alle at kunne mødes rigtigt i stedet for at ses på en skærm.

Lise Manniche præsenterede nu et nyt foredrag: “Lyden af Bes”. Det handlede ikke blot om hans mange talenter på det musikalske område, men også om hvilke lyde det egentlig var, der kom ud af hans store, åbne mund. Det blev sat ind i en større sammenhæng om “arkæoakustik”, et emne der har fået øget opmærksomhed i de senere år. Vi har jo ikke lyden som sådan bevaret, men der er mange tegn i kunsten på, at det har drejet sig om at lave en masse larm ikke blot med instrumenterne, men også med kroppen, og yderligere at kommunikere denne lyd visuelt i dans, som jo forudsætter rytme og mere volumen. Der findes en interessant parallel i en gammel, grønlandsk tradition, hvor en aktør frembringer forskellige, frygtindgydende lyde med tunge, læber og strube for at vænne børn og unge til at overvinde deres frygt i farefulde situationer. En sådan persons mimik afspejler på forbløffende vis Bes’ typiske udtryk.

Christian Loeben fra Hannover fortalte først om August Kestner-museets historie og om opsætningen af udstillingen som den så ud sidste år, inden den blev taget ned igen lige inden åbningen og arkiveret, før den kom til København. Derefter var hans ærinde at præsentere Bes’ hoved i form af en maske, primært på de steler, der går under navnet “Horus på krokodillerne”. Ad magisk vej var de et redskab

Christian Loeben,
Lise Manniche og
Olaf Kaper.
Foto Tine Bagh.

til at afværge onder af forskellig art. Kunstnerens opdrag var at afbilde Horus med masken på, men da det ville sløre gudens egen identitet og hans karakteristiske hårløk, hænger masken oven over ham, måske lige med skæggets krøller nede over Horus' isse.

Olaf Kaper fra Leiden havde valgt at tale om Bes og Tutu (som han har skrevet en hel bog om). Tutu er en guddom i form af en sfinks, undertiden med et hoved af en krokodille, en vædder eller en høg stikkende frem fra ryggen og med en slange som hale. Denne kompositte sfinks fremstilles ikke liggende, men i bevægelse ligesom Bes. Han dukker op i Sentiden men markerer sig særligt i græsk-romersk tid. Hans sære navn er formodentlig afledt af ordet for "billede" *twt*, hvilket gør ham til den ultimative gudefremstilling! Oftest omtales han som søn af Neith, en gudinde med potentielt destruktive evner, og dermed bliver hans rolle især at holde dæmoner i skak. Hermed nærmer han sig Bes' arbejdsområde, ligesom han også beskytter ægypterne, når de sover om natten. Han var specielt populær i Kellis i Dakhla-oasen, hvor han havde både et tempel og et mammisi til sig selv, som Olaf har udgravet, og som har været besøgt af flere medlemmer af DÆS.

Boganmeldelse

Tage Petersen

Paul John Frandsen

De kristne ægyptere. Munkevæsenet og den tidlige koptiske kristendoms historie

Forlaget Orbis

København 2021

503 sider, kort, billeder og illustrationer

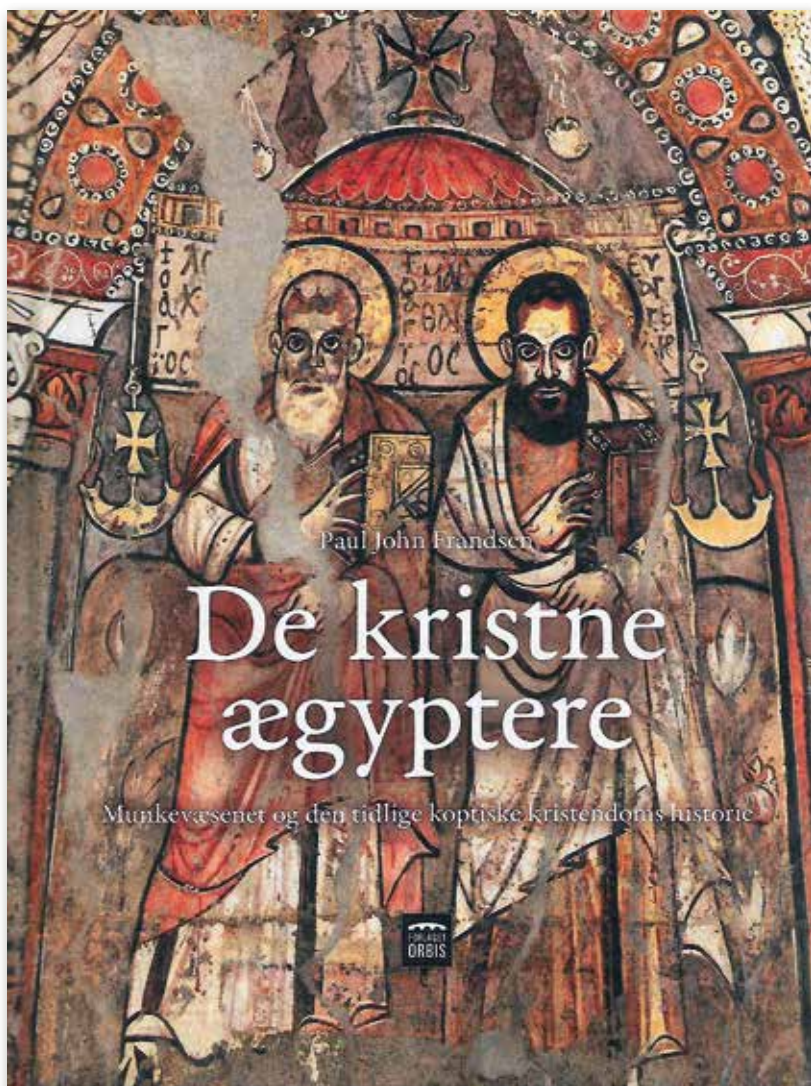
399,95 kr

Lad det være sagt med det samme. Det er en formidabel præstation, der ligger bag *“De kristne ægyptere”*.

Ikke blot gør Paul John Frandsen (PJF) en række kilder til kristendommens historie og det monastiske liv tilgængelige på dansk for første gang. Det gælder ikke mindst uddrag af skrifter af den ægyptiske munk og klosterforstander Shenute (350-450 e.v.t.), der sammen med Pachom (292-347) kom til at præge både det ægyptiske munkevæsen og klosterlivet i Vesten.

Bogen integrerer også kilderne i sin fremstilling og undersøgelse af, hvad livet i Guds tjeneste indebar for den enkelte, og for det monastiske liv generelt, men kilderne bruges også eksplicit i fremstillingen af de dogmatiske stridigheder, der kulminerede i det 5. århundrede med den ægyptiske kirkes enegang.

Bogen udspringer af en årelang interesse for den ægyptiske munk, Shenute fra Atripe, der ifølge traditionen levede i ikke mindre end 118 år omkring årene 350 til 450, og hvis foretagsomhed var utrættelig og forfatterskab tilsvarende enormt og for en betydelig del stadig er uudgivet. Det, der skulle have været en kommentar til tekster af Shenute, er endt

som en fremstilling af nogle hovedtræk i kristendommens nyvundne position som Romerrigets statsreligion som den udformede sig i Ægypten med hovedvægten på munkevæsenet (s. 10). I denne opbrudsperiode bidrog Shenute til at nedbrænde hedenskabet – også i helt bogstavelig forstand – og til dybtgående at præge det kristne munkevæsens udvikling i Ægypten såvel som i Vesten. Mere herom senere. For bogen byder på meget mere end Shenute.

Den historiske fremstilling er indsat i en ramme, der understreger kulturel kontinuitet. Således indleder

bogen med overhovedet for den ægyptiske kirke pave Shenuda III's (1923-2012) virke, der viser, at både de dogmatiske stridigheder og traditionen om Shenute fra Atripe fortsat har aktuell betydning for kristne ægyptere (s. 14ff.). Tilsvarende slutter bogen med at trække tråde tilbage til bl.a. den gammel-ægyptiske religiøse tradition og fremdrager bl.a. et hidtil upåagtet eksempel på kulturel kontinuitet nemlig, at ritualer, der i alt fald i tidligere tid tjente som både begravelsesrite for den døde biskop og som indsættelsesrite for hans efterfølger, er en direkte fortsættelse af den faraoniske successions- og arveret (s. 329).

Det er ikke muligt at omtale alle forhold, så det følgende er blot et udsnit.

I bogens første hoveddel lægges ud med en overordnet redegørelse for kristendommen i Ægypten. Der indledes med en redegørelse for hvem kopterne var og er og for det koptiske sprog, dets fremkomst og forsøget i moderne tid på en revitalisering, ligesom der redegøres for traditionen om evangelisten Markus som den, der grundlagde kristendommen i Ægypten.

Det følges af et afsnit om, hvem de kristne egentlig var – hvilken del af befolkningen den nye religion særligt appellerede til, og her kommer bogen ind på både politiske, sociale og socio-økonomiske forhold (skatteopkrævning, ægteskabslovgivning og arvelov), herunder de kastelignende forhold befolkningen i Ægypten og Alexandria var underlagt. I dette system var social mobilitet opad umulig, "et ægteskab på tværs af kasten ville enten medføre konfiskation af ejendom eller overførsel til en lavere kaste", og den laveste var den ægyptiske. Tilsvarende gjaldt det, at hvis en såkaldt by-græker giftede sig med en ægyptisk kvinde og døde barnløs, ville alt, hvad han ejede, blive konfiskeret af skattemyndig-

heden (s. 32). Man har traditionelt set den udsatte position som ægypterne befandt sig i, som svar på "hvem der blev kristne", idet man har betragtet kristendommens budskab og godgørende praksis som særligt appellerende for de laveste samfundslag. Heroverfor bliver det anført, at det faktisk var i byernes middelklasser, at det kristne budskab fandt den mest frugtbare jord. Det er forfatterens vurdering, at skønt det nyere synspunkt virker plausibelt, idet "munkene i betydelig grad rekrutteredes fra byernes middelklasse, så tillader kildematerialet ikke en håndfast konklusion" (s. 47ff.). Måske udelukker det ene ikke det andet?

I denne første del af bogen får læseren yderligere et afsnit om katekumenskolen i Alexandria, som Origenes blev leder af, og som var en af de første, der udviklede en hermeneutik, såvel som et afsnit om kristenforfølgelserne, og ikke mindst en grundig indføring i de dogmatiske stridigheder, der betød at den koptiske kirke i årene efter 451 brød med de øvrige kirkesamfund. Som PJJF gør klart ikke mindst med citater fra kilderne, handlede disse stridigheder ikke blot om at have teologisk ret, men også om hvem der havde tilstrækkelig meget magt til at intimidere modstanderne, så man fik ret. Således var de stridende patriarker ledsaget af voldsparate munke og andet godtfolk, der kunne tage over, i fald argumenterne skulle svigte. Som vi skal se nedenfor, holdt heller ikke Shenute sig for fin til at bruge vold og bander til at sætte sin vilje igennem (s. 116ff.). Fremfor vende-den-anden-kind-til teologi synes Shenute og andre i samtiden snarere inspireret af en passage som Lukas 19,27: "Mine fjender dér, som ikke vil have mig til konge, før dem herhen og hug dem ned for mine øjne".

Bogens udstrakte brug af citater fra originalkilderne giver læseren et levende indblik i hvad der var på spil hos de kvinder og mænd, der havde valgt at

leve et liv “over naturen”, og ikke mindst, hvad det krævede at leve et liv i overensstemmelse med Kristus. Og her har vi netop årsagen til, hvorfor også munkene gik aktivt ind i de dogmatiske stridigheder. Betænker man et øjeblik rækkevidden af at leve “over naturen” for den enkeltes liv, er det klart, at hvis ens livsopgave er at forberede Kristi genkomst, eller (det måske lidt mindre ambitiøse) ens egen frelse, bliver spørgsmålet om den rette lære af afgørende vigtighed. Derfor kunne disse mennesker ikke tage let på dogmatiske spørgsmål.

I bogens anden hoveddel behandles det monastiske liv indgående. Livet viet til Guds tjeneste kunne tage form af enten en tilværelse som eremit, i mere eller mindre fast kontakt med andre eremitter, eller i et klosterliv med dets regelsæt og disciplin. Modsat den almindelige antagelse blev det monastiske liv ikke levet i total isolation. Kilderne beretter, at klostre og laura'er (løse sammenslutninger af munke), der ofte var placeret på grænsen mellem ørkenen og det beboede område, havde regelmæssigt samkvem med omverden (s. 143).

I kapitlet “Over naturen: Munkelivet – et liv i Guds tjeneste” diskuteres først kildegrundlaget og derefter munkenes sociale tilhørsforhold, uddannelse og den askese, som prægede “livet over naturen”. Her er afsnit om faste, kyskhed, *apatheia* (“beherkselsen af syndefulde følelser og lidenskaber”), lydighed og hygiejne, om hvordan man blev munk, tillige med diskussioner af fordelene ved henholdsvis livet som eneboer, hvor det gælder om at efterligne en mester (i sidste instans Kristus), og et liv i klostret underlagt klosterlivets tugt. Det hele garneret med citater fra originaltekster, bl.a. *Apophthegmata Patrum* (Beretninger og udsagn af og om hellige fædre).

Det er karakteristisk, at bogen lægger vægt på at fremlægge gængse opfattelser og derefter tager læseren med gennem kilderne i efterprøvningen af opfattelsens rigtighed. Det gælder f.eks. den opfattelse, at munkene var “rå og uuddannede” (det var de formentlig ikke) og tilsvarende, at kristendommens asketiske praksis ikke var ny, men derimod i tråd med hedenske strømninger i sen-antikken (s. 150). Økonomiske forhold i relation til det monastiske liv behandles også, og under kategorien “indkomst” møder man mellem daddelpalmer, småkvæg, jordegods, offergaver og tiende pludselig kategorien børn. Denne kategori dækker over en praksis, hvor forældre overgiver deres søn til klostret, der får herredømmet over personen for livstid, tilsyneladende med den mulighed at barnet som voksen kunne forlade klostret mod at betale al fremtidig indtægt til klostret (s. 242ff.). Klosterlivet var i sandhed mangesidigt.

Et skoleeksempel på historieskrivning er diskussionen af antallet af munke og nonner i Shenutes klostre. Kilderne angiver tal så høje som op til 2.200 munke og 1.800 nonner. Det har været forsøgt at verificere disse tal ved at kombinere viden om brøndkapacitet med WHO's overslag over, hvor meget vand en person forbruger med den konklusion, at kildernes angivelser ikke er urimelige. Her påpeger PJF, at der er betydelige usikkerheder ved disse estimater. I stedet kombinerer bogen arkæologisk viden om indretningen af spisesalen (refektoriet) i nonneklostret med klosterregler, der foreskriver, at den krævede plads pr. person formentlig har været så meget som 1,25 meter. På den baggrund er konklusionen, at antallet af nonner formentlig har været betydeligt lavere, nemlig mellem 246 og 282. Det er karakteristisk gennem hele bogen, at der er et kontinuerligt fokus på og diskussion af forholdet mellem historisk troværdighed og propaganda i kilderne.

I Paul John Frandsens oversættelse fremstår klosterforstanderen Shenute med umiddelbarhed og saft og kraft. Man er således ikke i tvivl om Shenutes raseri mod den pseudo-kristne krypto-hedning Gessios, dengang da Shenute raserede hans hjem, idet han "stille og fredeligt" (s. 117) "tog hans (Gessios') lorteting formet som en mængde afgudsbilleder" (s. 303). De oversatte tekster og PJF's sikre hånd giver læseren et levende indblik i et ganske enestående forfatterskab, og et sammensat menneske, som både vækker fascination og lejlighedsvis også afsky. Ingen tvivl om at han besad en utrolig energi og et organisationstalant udover det sædvanlige og samtidig synes spændt ud mellem diakoniens og næstekærlighedens forsvar for de undertrykte og voldsparatheden i Lukasevangeliets kap. 19,27 over for undertrykkerne og de formastelige.

Således kunne Shenute på den ene side åbne klostret under en flygtningekrise, hvor tusindvis af mennesker søgte beskyttelse, fordi horder af halv-nomader plyndrede Nildalen (s. 289ff), og på den anden side f.eks. forsvare kristne, der havde plyndret og ødelagt et ægyptisk tempel, ved at møde op med en bande tilhængere, så retssagen måtte opgives. Teksterne giver et indtryk af en utrolig frækhed og selvbevidsthed: "Hvornår har jeg vandret i spidsen for en hob og skabt uroligheder...? Jeg har ikke gjort noget uroskabende, hverken den gang vi satte ild til afgudsdyrkernes tempel i Atripe, eller ... dengang jeg fjernede afgudsbillederne fra Gessios' bolig" (s. 117). Når Shenute begår hærværk, foregår det stille og fredeligt (s. 298), må man forstå.

Man får indtryk af Shenute som en mand, der vanskeligt tåler modsigelse, og som ikke viger tilbage, når han vil sætte sig igennem. I klostrene blev forskellige former for fysisk afstraffelse brugt som disciplineringsmiddel. Mindst en gang tævede She-

nute en munk, så han senere døde. I Shenutes særegne logik var det dog ikke ham, der havde dræbt munken. Det var derimod Gud, der havde ladet ham dø, fordi hans livstid var fuldendt (s. 204ff.).

Udover de nævnte tekster finder vi også uddrag af Antonius' og Onnofrius' levnedbeskrivelser og de opbyggelige historier "Røveren som omvendte sig" og "Sankt Georg og købmændene".

Bogen kan læses fra A til Z, men det er oplagt også at bruge den som encyklopædi til punktlæsning. Da den er udstyret med en detaljeret indholdsfortegnelse, registre både over personer, stednavne, emner, citater, såvel som et leksikon, en omfattende bibliografi og et overordentligt omfattende noteapparat, danner den et perfekt udgangspunkt for yderligere studier. Bogen er flot opsat og udstyret med både oplysende kort, billeder og illustrationer.

Paul John Frandsens *De kristne ægyptere* er et fremragende værk, der fører læseren ind i en del af kristendommens historie, der for de fleste vil være ubetruet land. Bogen er i omfang og sigte enestående, og med sine 503 sider udfylder den et tomrum på de nordiske sprog men ville også fortjene en oversættelse til et endnu mere tilgængeligt sprog. Den kan læses både af den alment interesserede læser og af studerende/forskere. Det er et værk, som vil tjene som kilde til inspiration og som udgangspunkt for fremtidig forskning. Med varmeste anbefaling.

Hvordan fik du
gjort dit kontingent
til FAST betaling ?

For at holde DÆS i gang har vi brug for dit kontingent

Jeg hjulede ned i
banken og fik hjælp
til det

Betaling senest 31. januar

- ☞ **Kontingentet kan overføres som FAST INDBETALING.** Det betales bedst over netbank, men det kan også ordnes i banken.
- ☞ **Betal til DÆS reg.nr. 1551 kontonr. 7347383,** vælg beløb og husk at skrive navn på betalingen.
- ☞ **Husk at meddele flytning** og ændring af email-adresse på mail@daes.dk Ellers går du glip af Papyrus og vigtige informationer.

Det er
granatæble-nemt!
Jeg oprettede det i
min Netbank

DÆS-medlemsskab kontingent

Enkeltperson	kr. 400,-
Husstand	kr. 500,-
Pensionist	kr. 300,-
Pensionist-husstand	kr. 390,-
Studerende	kr. 200,-

Ramesses
IX' grav.
Foto LM.

Mens disse Siden Sidst-linjer skrives, begynder det endelig at lysne en smule for enden af Covid-19-tunnelen. Vist står vi kun på tærsklen til vintersæsonen, og vist ved vi endnu ikke, hvad de kommende kolde og mørke måneder kommer til at bringe. Vi kan dog håbe på, at de bringer mange rejsende til Ægypten, for endelig er verden mere eller mindre åben igen, i hvert fald for dem, der er fuldt vaccinerede. Ægypten har som nævnt i tidligere udgaver af Papyrus sådan set været åben for turister længe; for en del potentielle rejsende har det dog hidtil været forbundet med en del besvær at komme af sted. Hvis man da overhovedet havde lyst til at tage ud at rejse. Men nu er de fleste bureaukratiske forhindringer fjernet, der er flere flyruter at vælge imellem (og det er relativt billigt), nogle charterbureauer har igen Ægypten på programmet, og hotellerne har indtil videre god plads. Egentlig er det jo bare om at komme af sted, for der er meget nyt at opleve siden det sidst var muligt at rejse.

Tager man af sted nu, skal man dog ikke gøre sig håb om at komme til at opleve GEM (Grand Egyptian Museum) i Giza. Ifølge forskellige, men uofficielle kilder er den forventede åbning nu sommeren 2022 – eller måske 4. november 2022?*) I september 2021 udstak præsident Sisi direktiver om, at “museet skal færdiggøres i overensstemmelse med nyeste teknologier og nyeste tendenser for at afspejle Det gamle Ægyptens storhed.”**) Desværre forlød der i den anledning ikke noget om, hvornår Sisi helst så, at museet blev færdiggjort.

Heller ikke turisme- og antikvitetminister Khaled el-Enany har nævnt noget om, hvornår GEM tænkes at åbne. I juni 2021 besøgte han museet for at se, hvor langt man var kommet med udstillingerne. Han kunne fastslå, at alle de største genstande, altså kolossalstatuer m.v., nu var fæ-

rdiginstallerede på deres permanente pladser i museets atrium og på den store trappe. I Tutankhamon-gallerierne er alle 107 montere nu installerede, og 65 af dem er fyldt med den unge konges genstande. Ingen tvivl om, at arbejdet skrider fremad, og vi håber, at el-Enany har ret når han siger, at Tutankhamon-gallerierne på GEM bliver “de bedste i hele verden”. ***)

Som vanligt må vi blot vente og se, og måske er museet på Tahrir-pladsen ikke det bedste i hele verden, men det er bestemt stadig værd at se, hvis man tager på rejse til Cairo. I samme omgang kan man besøge nogle af de andre, nye museer og seværdigheder, der er åbnet eller genåbnet i hele landet de senere år, og som vi har skrevet om i tidligere numre af Papyrus.

Selvom det nu som udgangspunkt er muligt at rejse igen, i hvert fald i skrivende stund, er de mange udgravningshold rundt omkring i Ægypten, Siden Sidst følger, ikke rigtigt kommet i gang endnu. Der er trods alt stadig en pandemi, og mange lande rundt om i verden har ikke på samme måde som Danmark løsnet eller helt fjernet deres restriktioner. Desuden er smittetal, information om belastning på hospitaler m.v. fra Ægypten stadig forbundet med stor usikkerhed. Vi håber, at den næste udgave af Siden Sidst kan holdes coronafri og at det meste, inklusiv udgravninger og rejser, er tilbage i en mere normal gænge.

*) <https://see.news/zahi-hawass-reveals-expected-opening-date-of-gem-video/>

**) *Egypt Today*, 13. september 2021 <https://www.egypttoday.com/Article/1/107788/Sisi-Follows-up-the-finalizing-updates-of-Grand-Egyptian-Museum>.

***) *Ahram Online*, 8. juni 2021 <https://english.ahram.org.eg/News/413788.aspx>.

FUND OG FORSKNING

Undervandsarkæologi i Abu Qir-bugten

Thonis – eller Herakleion som grækerne kaldte byen – var indgangen til Ægypten ved Middelhavets kyst ved mundingen af en af Nilens vestlige forgreninger. Her lå blandt andet den største, ægyptiske havn, indtil Alexandria blev grundlagt i 331 f. Kr. Jordskælv, flodbølger, oversvømmelser og forhøjet

vandstand ødelagde både Thonis-Herakleion og den nærliggende by Kanopus, og i det sidste århundrede f. Kr. var begge byer forsvundet under vand. Byerne blev genopdaget for 20-25 år siden.

I år har franske dykkere fra European Institute for Underwater Archaeology (IEASM på fransk) ved Thonis-Herakleion gjort et sjældent fund af et

græsk militærfartøj, der i dag befinder sig på bunden af Abu Qir-bugten cirka 35 km fra Alexandria. Det var meningen, at skibet skulle fortøjes i den kanal, der flød langs sydsiden af byens Amon-tempel, da dette blev totalt ødelagt, måske ved et jordskred eller anden naturkatastrofe. Templet kollapsede, og faldne blokke herfra lagde sig på resterne af skibet, der sank til kanalens

Et Bes-hovede var en del af fundet. Foto IEASM.

Fajancesistrum med Psamtik I's navn. Foto SCA.

bund. Skibet blev fundet under næsten fem meter af hårdt ler blandet med rester fra templet.

Den franske undervandsarkæolog Franck Goddio påpeger, at fund af skibe fra denne periode (200-tallet f. Kr.) er ekstremt sjældne. Faktisk var skibe af denne type helt ukendte set fra et arkæologisk perspektiv indtil denne nye opdagelse. Skibet var cirka 25 m langt og dets skrog bygget i klassisk, græsk tradition samtidig med, at der også var benyttet gamle, ægyptiske konstruktionsteknikker. Skibet havde et stort sejl, plads til roere og var fladbundet med flad køl. Det var derfor ganske velegnet til sejlads både i Deltaet og på Nilen.

Et andet sted i byen fandt dykkerne resterne af et stort græsk begravelsesområde, der kan dateres til det 4. århundrede f.Kr. Det viser blandt andet, at græske købmænd fik tilladelse til at slå sig ned på stedet i løbet af de sene, faraoniske dynastier.

■ Lagt på nettet 19. juli 2021 <https://english.ahram.org.eg/News/417416.aspx>

Kultinstrumenter i Buto

Ægyptiske arkæologer har i Buto i Deltaet fundet en samling af gamle instrumenter, der blev brugt i religiøse ritualer. Det er SCA (Supreme Council of Antiquities), som graver i Buto, og udgravningerne er en del af en større plan med udgravninger forskellige steder udført af SCA. Mustafa Waziri, der er SCA's generalsekretær, sagde, at fundet er vigtigt, fordi det viser de instrumenter, der rent faktisk blev brugt til at udføre de daglige, religiøse ritualer for gudinden Hathor: røgelsesbrændere af fajance, hvoraf en er dekoreret med et Horus-hoved, en sistrum fra 26. dynasti, lerkrukker, statuetter, der forestiller Taweret og Thoth, en lille fødselsstol, et udjat-øje i rent guld og rester af bladguld til forgyldning af andre instrumenter. Arkæologerne fandt også elfenbensindlæg med scener af kvindelige offerbærere og dagligliv med flora og fauna, en overligger med hieroglyftekster og en del af en afbildning af en konge, der udfører religiøse ritualer i templet.

■ Lagt på nettet 18. september 2021 <https://english.ahram.org.eg/News/423305.aspx>

Cheops' anden båd i Giza

Professor emeritus fra Waseda University Sakuji Yoshimura, der leder et ægyptisk-japansk udgravningshold i Giza, har nu fædiggjort udgravningen af Cheops' anden båd. Båden lå begravet i et hul ved Cheops-pyramidens fod ligesom dens mere kendte storesøster.

Issa Zidan, der er konservatorchef på GEM, har ført tilsyn med udgravningen, og han fortæller, at der er udgravet næsten 1.700 stykker træ fra 13 arkæologiske lag i det hul, båden lå i. Al registrering og dokumentation af stykkerne er afsluttet, og den første, foreløbige restaurering af de fleste elementer er til ende. I alt 1.343 er overflyttet til GEM, og her er anden fase af restaureringsarbejdet ved at gå i gang. Samtidig er man i gang med at forberede samling og opsætning af båden, der skal udstilles på GEM sammen med den første båd, som i årtier har stået ved foden af pyramidens. En ny bygning beregnet til at rumme dem begge to sammen er under opførelse.

Den japanske organisation JICA (Japan International Cooperation Agency) sørgede for en økonomisk indsprøjtning

Fra Djosers sydgrav. Foto Nariman el-Mofty, AP.

til projektet i form af 3 millioner dollars. Det oplyser Omura Yoshifumi, der repræsenterer JICA i Ægypten. De 3 millioner kommer oveni de 2 millioner, JICA allerede har doneret til udgravningen af båden.

JICA har siden 2006 ydet finansiel støtte til GEM-projektet og i alt 72 genstande, inklusive nogle af Tutankhamons, og har stillet 90 eksperter i blandt andet konservering, pakning, transport og dokumentation til rådighed for GEM. Desuden har museet med JICA i ryggen kunnet investere i et digitalt mikroskop, transportabelt røntgenudstyr med mere.

■ Lagt på nettet 6. juli 2021 <https://english.ahram.org.eg/News/416631.aspx>

Djosers sydgrav i Sakkara

I 15 år har Djosers sydgrav været lukket for besøgende. Nu er den restaureret og sikker nok til at lukke op (ikke alle rummene er dog tilgængelige). Den ligger adskilt fra trinpyramiden ved den sydlige mur omkring gården, under trappen med frisen af kobraer – et gigantisk, skræmmende hul i

undergrunden. Da sarkofagen i gravkammeret, som er beklædt med lyserød granit, er for trang til at rumme en udstrakt mumie, er der enten tale om en symbolsk grav (med funktion som senere “satellitpyramider”), en reference til en begravelse i Abydos længere mod syd (hvor der lå andre skingrave), eller et ly for en *ka*-statue af kongen – eller måske noget helt fjerde. Som i kongens gravkammer under pyramiden er væggene beklædt med spektakulære, turkisfarvede kakler, der erindrer om et papyruskrat, samt nicher med relieffer af kongen, der udfører rituelle handlinger og kommunikerer med (ikke afbildede) guder. (LM).

Akhmîm

Gravpladsen i Akhmîm, hovedstad i Øvreægyptens 9. nome, hedder el-Hawawish. Her ligger næsten 900 grave, hvoraf kun knapt 60 har vægudsmykning. Størsteparten af gravene er enten udekorede, ufærdige eller ødelagte. Stedet er først for nylig blevet åbnet for publikum, og det er muligt at besøge udvalgte grave, primært fra Gamle Rige.

Gravpladsen ligger på Nilens østlige bred, 450 km syd for Cairo, 220 km nord for Luxor. Klippesiderne, som gravene er udhuggede i, er i kalksten, generelt i dårlig kvalitet med store flintformationer. Alle grave er udhuggede i klippen, og der er ingen fritstående mastabagrave, selvom nogle af de ældste grave har mastabalignende facader. Enkelte grave har flere kamre, men den typiske grav i el-Hawawish har blot et enkelt. De fleste grave er små, mens man i områder med mere kompakt klippe af bedre kvalitet mod syd og sydvest kan finde større grave.

Gravene er fortrinsvis fremstillet til embedsmænd fra over- eller middelklassen, f.eks. nomarker, der administrerede provinsen i løbet af Gamle Rige fra 5. til 8. dynasti samt præster og overopsynsmænd. De anlæg, der tilhørte de højst placerede embedsmænd, falder inden for to perioder, nemlig 5. dynasti fra Niuserra til Unas samt i Pepi II's regeringstid. Disse grave er forholdsvis store og er anlagt der, hvor klippekvaliteten var bedst. De er ofte udstyret med store forgårde, brede facader og højloftede kamre hugget dybt

ind i klippen. I Pepi I's regeringstid og i tiden fra slutningen af 6. dynasti til og med 8. dynasti bygges gravene i mindre skala.

Gravene er publicerede i et tibindsværk *The Rock Tombs of el-Hawawish: The Cemetery of Akhmim* af Naguib Kanawati, Macquarie University, Sydney 1980-1992. Se også *Papyrus* 2021/1, s. 48-49 om gravene og andre seværdigheder omkring byen Sohag.

■ Info lagt på nettet juli 2021 https://www.osirisnet.net/news/n_09_21.htm?en med link til ca. 40 nyere fotos fra lokaliteten inkl. grave.

Karnaks søjler med kulør

I løbet af sommeren har det ægyptiske Turist- og Antikvitetsministerium været i gang med første fase af et større restaureringsprojekt i Karnak-templets store søjlehal. Opgaven gik ud på at rense søjlerne for århundreders forurening. Resultatet er lige så forbavsende som da man første gang så hvide, græske marmorstatuer i fuld farve, som de frembød sig i oldtiden. Konservatorerne bedyrer, at de ikke har tilføjet nye farver, men udelukkende fundet de allerede eksisterende frem. Det mest påfaldende er, at kongen ikke er klædt i hvidt, men i gult. Linned er ikke ganske ligetil at få til at modtage farve, og mønstrede tekstiler i Ægypten er derfor oftest vævet af uld, der absorberer farver uden problemer. Der er dog eksempler på, at ikke-kongelige personers hvide klædninger kan være delvis farvet gule, især hvor de har direkte kontakt med kroppen, som for eksempel omkring underlivet, eller hvor en kjole strammes over et bøjet knæ. Det har jeg tidligere fortolket som at det var den duftende salve, de havde smurt sig ind i, der faktisk misfarvede tekstilerne, og at det skulle ses som et tegn på luksus.

Med de seneste fotos fra Karnak skal dette måske tages op til revision? Man kan studere andre detaljer i den rensede udgave af søjlerne. Kongens hovedklæde burde være stribet i blå og gult. Strudsefjerene over kartoucherne er

Foto Hasan392.

normalt altid hvide som i virkeligheden, men her er de blevet gule. Det gælder også Amons høje fjer. Hieroglyfers farver er gode indikatorer, men her er mange en ensfarvet blågrøn (ikke usædvanligt), og ikke nok er publiceret af de polykrome til at undersøge dem nærmere. Under alle omstændigheder er gul = guld, og det er forventeligt, at kongen ikke ville tilbageholdende med at bruge netop den farve. (LM).

■ Lagt på nettet 24. september 2021 <https://imgur.com/gallery/4mYdE6p>

Et kloster i Bahariya-oasen

Arkæologer under ledelse af professor Victor Ghica fra MF Vitenskapelig Høyskole (Norwegian School of Theology, Religion and Society) i Oslo i samarbejde med IFAO i Cairo gjorde allerede i 2009 et usædvanligt fund på en lokalitet ved navn Ganub Qasr el-'Aguz i Bahariya-oasen, et område, der ligger et stykke vej fra de kendte, romerske landsbyer på stedet. Yderligere udgravninger i 2012-13 og årene herefter, senest i 2021, viser, at det drejer sig om ruinerne af et kloster (af den mere åbne type der kaldes en *laura*) med

Foto V. Ghica

rester af tre kirker, som de ved hjælp af stratigrafien, C14, mønter og diverse genstande daterer til at være oprettet omkring 350 e.Kr og forladt igen i det 5. eller 6. århundrede. Munkene har spist på glastallerkner lavet i Tunesien, som er kommet hele vejen til oasen ad karavanevejene, og de har haft en større produktion af vin i gang. Yderligere indikationer af, at dette ikke var et fattigt kloster, kommer fra et brev på et ostrakon, der viser, at en munk fra klostret rejste den lange vej (1400 km) til Konstantinopel for at studere. Brevet er skrevet til klosterforstanderen. Den samme abbed er nævnt på et andet ostrakon, fundet allerede i 1940'erne.

Bygningerne er konstrueret af basaltblokke (stenen findes i området) og soltørrede lersten og er delvis udhugget i undergrunden. Projektet finansieres af European Research Council og kører til 2024, hvorefter klostret skal begraves i sand igen for at beskytte det.

[Stedet må være identisk med landsbyen Aguz omtalt af Ahmed Fakhry nordøst for hovedbyen Bawiti. En forladt landsby her var ifølge Cassandra Vivian, *The Western Desert of Egypt*

fra 2000, anlagt over ruiner, der ikke var udgravede. I 1946 registrerede Fakhry resterne af en kirke i Aguz. Ved den bygning, der kendes som Alexanders tempel vest for Bawiti, fandt han græske og koptiske ostraka og et syrisk dateret til sidst i det 5. årh. Ifølge en arabisk kilde mødte Bartolomæus, en af de tolv disciple, sit endeligt i oasen. Der boede nok kristne til at oasen havde sin egen biskop. Dengang kaldtes den al-Bahnasa. Den omtales ikke i Paul John Frandsens store værk anmeldt andetsteds her i bladet.] (LM).

IFAO's hjemmeside (også på engelsk) med bibliografi:

■ <https://www.ifao.egnet.net/recherche/archeologie/tell-ganub/>

■ Lagt på nettet 13. marts 2021

<https://www.nrk.no/norge/forskere-fra-norge-har-gjort-opsiktsvekkende-funn-i-egypt-1.15336020> (om brevet mm)

Med detaljer om arkitekturen:

■ <https://english.ahram.org.eg/News/405916.aspx>

En papyrus i Louvre gemte på en hemmelighed

Efter tre måneders restaurering i Louvres konservatorværksted afslørede to papyri kaldt "Papyri Reverseaux" en pudsig hemmelighed. De to papyrusruller har fået deres navn efter grev Denis Jacques Léopold Guéau de Reverseaux (1788-1852). Han var kaptajn i den franske flåde, og han anskaffede sig de to papyri i Ægypten i 1823, blot et år efter at Champollion var kommet frem til de grundlæggende principper for læsning af hieroglyffer. I 2019 blev de to papyri sat til salg og købt af Louvre. Deres proveniens er ukendt.

PAPYRUS REVERSEAUX II

Papyrussen er 92 cm lang og 35 cm høj og indeholder tekst fra Dødebogens kapitel 17, skrevet med kursiv-hieroglyffer. Den er dateret til Ny Rige.

PAPYRUS REVERSEAUX I

Denne papyrus var stadig rullet sammen, og Christophe Barbotin, der er inspektør i Louvres ægyptiske samling, var ved købet meget begejstret. Han sagde på det tidspunkt, at denne type sammenrullede papyrusdokumenter ikke længere kan fås på kunstmarkedet, og at han aldrig havde forventet rent faktisk at skulle se én. Det tog museets konservatorer tre måneder forsigtigt at rulle papyrussen ud. Den er 222 cm lang og 21 cm høj. Teksten er litterær, skrevet på hieratisk og dateret til ramessidtiden.

EN UVENTET TREDJE PAPYRUS!

Alle blev overraskede da det viste sig, at Papyrus Reverseaux I indeholdt en tredje papyrus. Denne var både meget tør og meget stramt rullet sammen. Desuden var den mønret af insekter, som havde ædt både fibrene og limen i papyrussen. Den rummede et brev og seks forskellige typer tekster, som en

student i skriberskolen har øvet sig i at skrive ned. Læreren har rettet fejl med rødt blæk. Brevet angår en strid om en mast på en båd, dateret til Ramesses II's regeringstid. Det er adresseret til en Ramose, og afsenderen har et kanaanæisk navn: Belpinait. To andre tekster er bønner til Amon-Ra, hvoraf en er ellers ukendt. Yderligere to tekster omhandler generationskonflikter, som kan genkendes den dag i dag. En student får en påtale for manglende koncentration, og en anden en irettesættelse for at gå mere op i øl, vin, musik og damer end i studiet af hieroglyffer, fulgt af en beskrivelse af omfanget af hans beruselse. Arket rummer også en satirisk forherligelse af skriverembedet samt en kvittering for levering af læder til en skomager. Alt i alt en øvelse i forskellige genrer.

Alle Papyri Reverseaux bliver udstillet i efteråret 2022, når Louvre åbner særudstilling om Champollion på deres museum Louvre-Lens i byen Lens 200 km nord for Paris.

■ Info september 2021

https://www.osirisnet.net/news/n_09_21.htm?en

Tutankhamons skrin

Når hele samlingen af Tutankhamons gravskatte skulle overføres fra museet på Tahrir-pladsen til det nye Grand Egyptian Museum ved pyramiderne, har en af de største udfordringer været de fire skrin, der omsluttede konges sarkofag og mumieformede kister, dels fordi de er så store, dels fordi de er så skrøbelige (forgylt træ). I oldtiden blev de enkelte sider, låg og døre taget ind i graven som løse dele og derefter samlet, det ene uden på det andet – det er svært at forestille sig hvordan det kunne lykkes, men dengang var de i det mindste nylavede og i fin stand. For 100 år siden var processen modsat, men elementerne havde 3500 år på

Det andet skrin. Foto LM.

bagen. Det lykkedes dog at flytte dem de 600 km til Cairo og bakse dem op ad trapperne til førstesalen på museet.

I de senere år har mange eksperter været ind over for at planlægge, hvordan man skulle få dem ned ad trapperne igen uden at forvolde yderligere skade og derefter køre dem gennem byen til deres bestemmelsessted. Om det er lykkedes, vil først blive afsløret, når vi kan nærstudere skrinene igen. I oktober var turen kommet til det andet (næstyderste) skrin. Ifølge avisrapporten fik de det samlet på fire timer – ja, de har også IKEA i Ægypten og er måske gået i træning! Skrin 3 og 4, der jo er mindre, var allerede overført. Det fjerde, yderste og største skrin står endnu tilbage i det gamle museum. Det adskiller sig fra de tre andre ved at have fajanceindlæg på ydersiden, hvilket gør det endnu mere skrøbeligt.

Forhåbentlig har konservatorerne på GEM benyttet lejligheden til at få taget detaljerede farvebilleder af indersiden af skrinene. Ny teknik burde kunne afsløre vigtige oplysninger om, hvordan skrinene blev fremstillet, og ikke mindst om i hvor vid udstrækning der var tale om genbrug af gravgods, der havde

tilhørt Tutankhamons umiddelbare forgængere.

Om de fire skrin se Mette Gregersen, 'De fire store skrin fra Tutankhamons grav', *Papyrus* 32/1, 2012, s. 14-2 med bibliografi. Om det andet skrin se Lise Manniche, 'Deconstructing Tutankhamun's second shrine' (i trykken i Cairo). (LM)

■ Lagt på nettet 11. oktober 2021.
<https://bit.ly/3DtPyYM>

Mayas to grave lagt på nettet

Der er efterhånden mange grave fra hele Ægypten publiceret på hjemmesiden www.osirisnet.net. Det er et stort arbejde at indsamle materiale, herunder billeder, der er i bare nogenlunde kvalitet samt bibliografi, og der kan derfor gå lang tid mellem, at nye grave præsenteres online. Men nu er der publiceret to nye grave på siden. En fra Amarna og en fra Sakkara. De tilhører den samme person, nemlig May/Maya.

May fik en ekstraordinær karriere og bestred nogle af de mest hæderkronede embeder i det gamle Ægypten. Til at begynde med skyldte han Akhenaten sin opstigen ad karrierestigen, og han fik tilladelse til at anlægge en grav i Amarna TA 14.

Hvad der skete med ham i perioden mellem Akhenatens død og under dennes umiddelbare efterfølgere står ikke klart. Da Tutankhamon blev kronet, møder vi dog igen May, der nu har skrevet sit navn Maya. Han bliver igen hurtigt en af Ægyptens vigtigste embedsmænd, bl.a. skatmester ("finansminister"), og det vedbliver han at være indtil sin død i løbet af Horemhebs regeringstid. Gennem denne anden embedsperiode får han anlagt en stor grav til sig selv og sin hustru Meryt i Sakkara, syd for Unas-pyramidens processionsvej, hvor flere grave fra Nye Rige er blevet udgravet og publiceret i de senere årtier. Overbygningen til Mayas grav blev først set af Lepsius i 1843, hvor mange relieffer og statuer blev fjernet og endte i museer (flere relieffer i Berlin blev voldsomt beskadiget under 2. Verdenskrig). Andre var allerede endt i kalkovnene i Ægypten. I 1986 blev de underjordiske rum genopdaget af Geoffrey Martin og Egypt Exploration Society i samarbejde med Rijksmuseum van Oudheden i Leiden. Ekspedition havde allerede genfundet Horemhebs grav fra hans embedsmandstid lige ved siden af sammen med andre

Foto LM.

samtidige og lidt senere grave. Det var gennem en af disse, langt nede under jorden, at de pludselig fik adgang til Mayas underjordiske rum. Disse er til og med udsmykket i basrelief på løse, indsatte plader af kalksten, bemalet næsten udelukkende med gult i stil med flere "monokrome", ramessidiske grave i Deir el-Medina. Alle blokkene er senere blevet løftet omkring 20 m op og installeret i et nyt rum under gravens forgård for at gøre dem sikrere og lettere tilgængelige for besøgende. Medlemmer af DÆS besøgte graven i 2006 og 2017.

Begge Mayas grave med bibliografi kan nu ses på Osirisnet på nedenstående webadresser:

TA 14 i Amarna:

■ https://www.osirisnet.net/tombes/amarna/may14/e_may14_01.htm

Maya og Meryts grav i Sakkara:

■ https://www.osirisnet.net/tombes/saqqara_nouvel_empire/maya_meryt/e_maya_meryt_01.htm

Tutankamons efterliv

Den 14. oktober i år (genudsendt 9. november) viste DR2 som et led i en årelang britisk serie *Treasures Decoded* en dokumentar om "Tutankhamons sidste

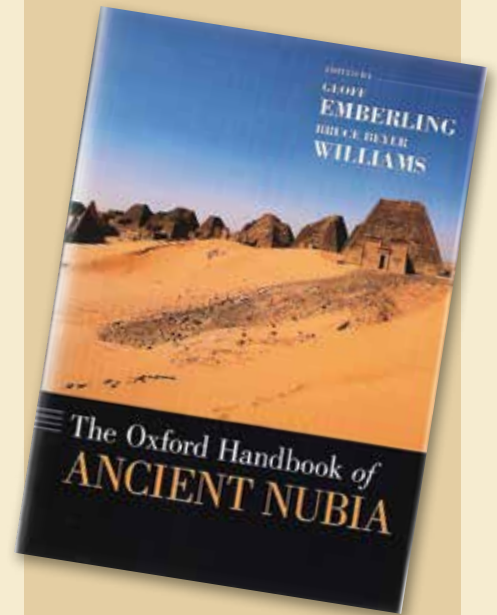
mission". Den bærer datoen 2021, og som ægyptologiske eksperter optræder Salima Ikram og Joyce Tyldesley med indledning af Chris Naunton. I fællig har de og produceren strikket en troværdig historie sammen om Tutankhamons liv efter døden med kongen som garant for verdensordenen. I anstrelgelserne for at holde en rød tråd er beretningen dog langtfra komplet. Jeg var selv inde over projektet i de indledende faser i efteråret 2018, men i frustration over de mange udeladelser trak jeg mig fra det. Det blev i stedet til artiklen i Papyrus 2019/2, hvor jeg giver et mere nuanceret billede af, hvad der ventede den unge konge i det hinsides. Den kan DÆS-medlemmer læse som supplement til dokumentaren. (LM)

Egyptian Archaeology

Ældre numre af Egypt Exploration Society's blad *Egyptian Archaeology* (nr. 1-58, 1991-2020) ligger nu på nettet på <https://issuu.com/theees> Det er en sand guldgrube af let fordøjeligt læsestof med fine billeder til de mørke vintraftner. (LM).

■ Lagt på nettet 12. oktober 2021.

NY BOG

G. Emberling og B. Beyer Williams (red.)

The Oxford Handbook of Ancient Nubia

Oxford University Press 2020
1201 sider, 1.424 kr. (Saxo)
\$200 (amazon.com)*

Dette er en vægtig publikation: bogen vejer 2,750 kg, men så får man også 55 spændende artikler om for eksempel geologi, arkæologiens historie, helleristninger og tidlige jægere og samlere, den ægyptiske kolonisering, de nubiske herskere i Napata og efter dem det meroitiske kongerige, dets kunst og gådefulde sprog, om udnyttelse af landets ressourcer (jern!) og meget mere og til slut en oversigt over hvordan oldtiden forsøges integreret i nutiden gennem uddannelse, oplysning og samarbejde. (LM).

*Tjek forsendelse. Husk at hvis der købes fra UK pålægges der nu separat både told og moms!

Trægudinder*Lise Manniche***Rodin og Ægypten***Christine Horwitz Tommerup
og Tine Bagh***Tal og tro
– og vandforsyning***Paul John Frandsen***DÆS-seminar***Lise Manniche***Boganmeldelse***Tage Petersen***Siden sidst***Louise Alkjær*